

Մանարագրություններ, անձնանունների բառաօտար և բառաօտար կազմից
ԱՂԻՍ ՄԱՆՈՐԿՅԱՆԸ

Եկա՛նե՛ր՝ ԱՐԱ ԲԵՔԱՐՅԱՆԻ

Կազմը, անվանաբերը և շնորհախոսույունները՝
Ք. ԲԵՒԲՈՍՈՎԻ

А. ПАРОНЯН

ИЗБРАННЫЕ СОЧИНЕНИЯ

Том I

(На армянском языке)

Армянское государственное издательство (Айпестрат)
Ереван, 1954

Ապագա սերունդներ, դուք այն խոնարհեցուցեք ձեր ականգր
և երկչու դածութեանը բարութ ինձ, ինչ որ ձեր նախահայրե-
րեն մինչև սրբալու պատիվն ունիմ, որ ձեր բարօրութեան համար
աշխատողներեն մինն եմ:

Համբար ըրալը բան մը չէ, լեզու ունենալ և ժողովրդյան
իրավանց պաշտպանութեանը համար չխոսիլը՝ համբար և Վասակ
ըրալ է. կույր ըրալը բան մը չէ. աչք ունենալ և իրավանց
հավասարութեան թեմաները՝ կույր և միանգամայն գերի՝ ըրալ
բան է:

Թող կարգի՝ աշդպիսի լեզու մը, մեզ փույթ չէ՛... Թող հա-
նեն՝ աշդպիսի աչք մը, ուրախ կրկանը. սրտիկտե լավ է հա-
մբար և կույր ըրալ, բան թե համբար Վասակ և կույր գերի:

Թերութեաններու վրա լալն թերութեաններու մեծա-
պայնն է. խեղճութեան վրա արտասուք թափելն՝ ապացուցել
է, թե արշուն չունինք թափելու:

Պիտի հարածվիմ, պիտի ծեծվիմ: Վաստ չունի, Սոկրատ ալ
հարածվեցաւ. ապագա սերունդը պիտի անմահացնեն իմ անունը:

Հակոբ Պարոնյան:

ՀԱԿՈՐ ՊԱՐՈՆՅԱՆ

(1842—1891)

Հայ խոշորագույն երգիծաբան Հակոբ Պարոնյանը մեր նոր գրականության ամենաակադեմիկոսը ներկայացուցիչներից մեկն է, ռեալիստական արժակի և գրաքննադատության սկզբնավորողը արեւմտահայ իրականության մեջ:

2. Պարոնյանը իր գրականագիտական ըմբռնումներով հիմնականում շարունակել է Մ. Նալբանդյանի տրագիցիաները: Պաշտպանելով գրականության ժողովրդայնությունը, գրականությունը աշխատավոր ժողովրդի շահերին ծառայեցնելու գաղափարը, նա իր խորապես սոցիալական ու քաղաքական սատիրայով անխնա պայքար է մղել շահագործող դասակարգերի դեմ: Կանգ շտանելով ո՛չ նյութական դժվարությունների, ո՛չ քաղաքական հայածանցների առաջ:

Մանդժագործելով հանդերձ՝ ընդամենը երկու տասնամյակ, Պարոնյանը հայ նոր գրականությանը հարստացրել է տարբեր ժանրերի մի շարք մնայուն երկերով, որոնք հայ գրականության ամենափայլուն էջերից են:

Պարոնյանի գրական ժառանգությունը, շնորհիվ իր գեղարվեստական խոշոր արժանիքների և սուսազմոր, դեմոկրատական բովանդակության, պահել է իր թարմությունն ու հետաքրքրությունը և այսօր, սովետական կարգերում, ոչ միայն հայ աշխատավորության ամենասիրած ընթերցանության նյութներից մեկն է, այլև թարգմանվելով ռուսերեն՝ դարձել է Սովետական Միության բազմազգ ժողովուրդների սեփականությունը: Պարոնյանի կերտած բազմաթիվ կերպարներ, որոնք պատկերում են 19-րդ դարի 70—80-ական թվականների հայ հասարակական հասանքների ներկայացուցիչներին, մտել են հայ գրականության տիպերի պատկերասրահը և վառ կերպով ներկայացնում են անցյալ դարի արեւմտահայ հասարակական կյանքի հարազատ պատկերը, օգնում այդ կյանքի ճշգրիտ նանայմանը:

Պարոնյանի սրամիտ, գիպուկ ու բազմարովանդակ աֆորիզմները, թնավոր խոսքերը մանչ են ժողովրդական բոստ ու բանի հարուստ զանձարանը և լայնորեն օգտագործվում են գրականության մեջ ու աւօրյա կյանքում:

1

2. Պարոնյանը ծնվել է 1842 թվականին, Թյուրքիայի Ադրիանուպոլիս քաղաքում: Նախնական կրթությունը ստացել է ծննդավայրի Արշակունյաց դպրոցում:

Ակնարկելով իր սովորած տարիների դպրոցները, Պարոնյանը գրում է, «մեյն ատենները վարժարաններու մեջ ամեն բան կգանվիր, բացի ոտումն»:

Երեխաներին ու պատանիներին ժամանակի սոցիալական-քաղաքական հարցերից հետո:

պահելու նպատակով, նրանց ուղեղը թթաղելու և ին կրտսեան համատարիքներով, սրբերի շինուս վարքագրութիւններով, սուտարյունների գործերով:

Մատուցիչները ոչ այնքան մտահոգված էին նրանց հետո, որքան զգարողների հոգաբարձու ազաների, ամիրաների ցանկութիւնները կատարելով, նրանց հանդիմանալով՝ ձեռն ասանները, — գրում է Հ. Պարոնյանց, — անիրավութեանը ճշմարտութեան ներկայացուցիչն էր, բռնութիւնը զուգուրան ի ձեռին կնակագահներ, արդարութեան ամբողջ գրաւ ամիրաներուն կամքը բազմած էր:

Վեմիրայի մը թաշկինակին դեմ խոսիլը երկնքի դեմ ապստամբիչ էր:
Անշուշտ զարմարան ավարտելուց հետո, 1857 թ. նա ընդունվում է Ադրիանուպոլսի համալսարանի դպրոցը, որտեղ մի տարի «հուլիս լեզվին դժգոհութիւնները սովորելով» թողնում-հեռանում է, երբեք այլևս փորձ չանելով որն է դպրոցում սովորելու:

Այն, ինչ որ շին կարողանում տալ ժամանակի հետամնաց այդ նրկու դպրոցները, Պարոնյանը փորձում է ձեռք բերել ինքնազարգացմամբ: Ընթերցումը կերպով սովորում է համարեն, Ֆրանսերեն, իտալերեն, մասամբ քի քուլտուրներն, որոնց իմացութեանը հնարագործութիւնն է տալիս նրան ուսումնասիրելու համալսարանային գրականութեան և հատկապէս անտիկ գրականութեան խոշոր ներկայացուցիչների ստեղծագործութիւնները:

1864 թ. Հ. Պարոնյանը տեղափոխվում է Կ. Պոլիս:
Հ. Պարոնյանի դեմոկրատական աշխարհայացքի ձևավորմանը խոշոր շարժում նպաստում է այն փաստը, որ նա Կ. Պոլիս գալու առաջին օրերից կապվում է Մ. Նալբանդյանի զազափարանի ազգայնութեան առկ գտնվող դեմոկրատական ինտելիգենցիայի հետ և այդ միջավայրում է, որ ուսումնասիրում է հայ հասարակական կյանքը, փորձում այն արտացոլել իր առաջին աշխատութիւններում:

1865 թ. նա գրում է «Երկու տերով ծառու մը» կովնեզիան, որը խոստովանում է հեղինակը համարել է զեղարկեստական տեսակետից անկատար գործ և չի հրատարակել իր կենդանութեան օրով:

Պարոնյանը 1867 թ. գրում, 1868 թ. լույս է ընծայում «Առաջնաբայան» արևելյան կովնեզիան, իսկ 1872 թ. գրում է «Շողորմը»:

Ինչ խոսք, որ նրա այս առաջին տողագործութիւնները իրենց վրա կրում են սկսական հեղինակի անտրոփութեան կնիքը, սակայն զրանք իր ժամանակի համար նորութիւնն էին և կոչված էին վերջ դնելու ազգայնական ուսմանակական, զերազանցապէս պատմական անցյալը պատկերող մի դրամատուրգիայի, որը նոր զարգացող տրեմուսայ գրականութեանը տալիս էր սխալ ուղղութիւն, հետապնդելով մի նպատակ՝ փախուտ իրականութեանց, սոցիալական հուզող հարցերից, փախուտ դեպի պատմական անցյալը, որ ներկայացնում էր իդեալականացված ու տղամտղված ձևով:

Պարոնյանի կովնեզիաներում պատմական անցյալի փոխարեն մեծ տաղանդով արտացոլվում էին պոլտանայ թուրքազիայի ընտանեկան բարբոթը, ցուցադրվում էր ժամանակակից կյանքը իր բարդ հակասութիւններով:

Գործառնարար, այդ առաջին կովնեզիաները հեղինակի կենդանութեան օրով շին բնագործելու Այդ թվականներին Պարոնյանը մի քանի տարի պաշտենավարում է Կ. Պոլիսի Ակյուտար թաղի դպրոցում, որտեղ սովորել է երիտասարդ բանաստեղծ Պետրոս Գուրջանը: Պարոնյանը առաջինը զնահասում է Գուրջանի բանաստեղծական առաջնորդ, քաջալերում նրան՝ հրատարակելով նրա առաջին բանաստեղծութիւնները:

1870 թ. սկզբներին Պարոնյանը ձեռնարկում է «Փող առաջնայան» պարբերականի հրատարակութեանը, սակայն նշույթական դժգոհութիւնները հարկադրում են նրան զազաբնեցնել ան՝ հազիվ 28 համար հրատարակած, որից հետո ժամանակի լիբերալ հրատարակատեսերից

Մ. Յելեկյանի «Եփրատ» թերթում լույս է ընծայում երգիծական մի թանի գործ, հենց առաջին սրվանից իր վրա հրավերելով հասարակության ուշադրությունը:

Նստ չափավոր ուժերի տեր Յելեկյանը, որը շարունակ իր շաշկան պոեզիայում «Հայաստանը կողբար, թնայեա ինքն ալ Հայաստաննն աղեկ վիճակ մը շունեթո, նկատելով, որ Պարոնյանի ծավալած պայթարի հետևանքով իր համար կարող են անախորժ. անակնկալներ ստեղծվել, թերթի խմբագրությունը հանձնում է Պարոնյանին, ինքը մնալով որպես արտոնատեր-հրատարակող:

Պարոնյանը «Եփրատ» խմբագրում է 1871 թ. հոկտեմբերից մինչև 1872 թ. հուլիս ամիսը: Վերհիշելով այդ շրջանը, մեծ երգիծաբանը «Ազգային շոշերի» մեջ գրում է. «Եփրատը ուրիշներուն, ինչպես նաև այս տողերը գրողին խմբագրության ներքև ալ հրատարակվեցավ, բայց վերջապես օր մը, առանց հրամանի հրատարակած ըլլալուն համար, իսպառ խափանեցավ: Այս խափանման վրա Յելեկյան էֆենտի ուսանավոր գրելով շտապագամ:

Այս վկայությունից երևում է, որ Պարոնյանի խմբագրած հենց առաջին թերթը՝ «Եփրատ»-ը, խափանվել է օրինապահության համար:

«Եփրատ»-ի գաղափարից հետո նա առանձին թերթ ունենալու ծարից մի առ ծամանակ հրաժարվում է և աշխատակցում Հ. Սվաճյանի «Մեղու» պարբերականին, որը, ինչպես Մ. Նալբանդյանն էր ասում, հանդիսանում էր «Ժողովրդի մարտի բերանը, ազգի ցավերի և ուրախությունն նշարտապես հայտարարը»:

Որ գրական կյանքը հենց առաջին տարիներից ժամանակի ամենաարդիւնատի պարբերականի հետ կապելը բախտարար և վճռական նշանակություն է ունեցել Հ. Պարոնյանի աշխարհայացքի ձևավորման, գրական-հրատարակատեսական հետազոտող գործունեության համար, գործունեության, արանդ որոշակի նկատելի է Մ. Նալբանդյանի գաղափարական ազդեցությունը:

«Մեղու»-ում Պարոնյանը տպագրում է քաղաքական սրությունը հագեցված իր երգիծական ստեղծագործությունները: Ազգային իշխանությունները, չիրերալ մամուլը և ամբողջ ռեակցիոն հասանքը կատաղի թշնամանքի աչիք են բարձրացնում խիզախ հրատարակախոսի դեմ՝ երան մեղադրելով հասարակական կյանքում միայն վատը տեսնելու, մարդու միայն ըննադատելի կողմերը նկատելու մեջ:

Հ. Պարոնյանը նման մեղադրանքների պատասխանելով է, որ հետադարձում գրել է. «Մարդերու թերությունները տեսնելու համար է, որ շնո սիրելի պաններ և ոչ թե զաններ չսիրելու համար՝ անոնց թերությունները միայն կատեսնելու»:

Հակառակ ռեակցիոն հոսանքի այդ վշակաստեղծի, կարև ժամանակամիջոցում Պարոնյանը շահալիված ու սիրված հեղինակություն է դառնում ոչ միայն մայրաքաղաքում, այլև գրավառում:

Հ. Սվաճյանը, հանձին Պարոնյանի տեսնելով իր քաղաքական ծրագրերի չափազանց պաշտպանողին ու մի եզակի տաղանդի, 1872 թ. նոյեմբեր ամսին «Մեղու» խմբագրությունը հանձնում է նրան, մի հայտարարությամբ, որանդ նկարագրելով պարբերականի հրատարակման գործում իր կրած դժվարությունները՝ գրում էր.

«Շատերը կըսեն մեզի որ օգնական մը գտնենք: Բայց թե՛ դրելու կարող և թե՛ «Մեղու»-ն արդյունքովը անոթի մնալ հանձն առնող սե՛ծ մը գտնել որչա՛մ դժվար էր»:

«Մեղու»-ին թե անոր ընթերցողներուն, չգիտենք որին բախտն էր, որ այս օրերս ձեռք տնցուցինք այնպիսի բարեկամ մը, որ վերոհիշյալ նրկու հատկություններուն վրա ազգին անկուտի ծառայելու հատկությունն ալ ավելցուցած է. առի արդեն ծանոթ է ժողովրդին երբեմն «Եփրատ»-ի խմբագրությամբ ու կարճ միջոց մ'ալ «Մեղու»-ի խմբագրական օգնականությամբը:

«Մեղու»-ն սնօրինությունը, խմբագրությունը, գործակալությունը, վերջապես ամեն մի նե-

դռեթյան Պ. Լ. Պարոնյանի հանձնելովում է, մեզի վերապահելով երբեմն անոր խմբագրութիւնը օգնականութիւնը:

Ստանձնելով Մ. Նալբանդյանի տրտղիցիաների պաշտպանութիւնը մեծ ժողովրդականութիւն վաշխող այնպիսի մի պարբերականի խմբագրութիւնը, ինչպիսին էր «Մեղուն», Լ. Պարոնյանը շեշտակի պայտար է ծաղկում բուր տեսակի ցեցերի դեմ նրա խառնուղ ժառանգութեան և ընկնում իրերույ ինքնիքի խմբագիրները, դիմաւոր հազարականները՝ պատրիարքը, թեմական առաջնորդ եպիսկոպոսները, կրօնական ժողովի անդամները, «Մեղուն» էջերում Պարոնյանը բարձրացում է բարձրական ընտանիքների ներքին վիճակը թարգմանութիւնը և ցայց տալիս այդ ընտանիքների սլլանդակութիւնները, բարձրական աշխատութիւնը, մարտիտները:

Պարոնյանը պաշտահալ կյանքը արտայտում է դեղարկնատական մեծ ընդհանրացումներով: Նրա երկերում երևում է հեղինակի լավ իրադնկութիւնը ոչ միայն շրջապատի քաղաքական կյանքի, ազգային ու կրօնական դործերի մանրամասներին, այլև թշուրթիայի արտաքին ու ներքին քաղաքականութիւնը, միջազգային դիվանագիտութիւն մանկներին, երևում է նրա խոր համարիտներ համաշխարհային գրականութիւն ու պատմագրութիւն կլասիկ ներկայացուցիչներին, որոնց մտքերը, արտահայտութիւնները օգտագործել է իր բարձրացած հարցերը, առաջել համարել ու հատկանալի գարծնելու համար:

Պայքարի լայն հակասութիւնով, Պարոնյանը իր վրա է հրաձիգում ամբողջ ռեսկիցիտն հոսանքի թշնամութիւնը, այնպիսի մարդկանց ու հասարակական կազմակերպութիւններին, որոնց թիկունքում կանգնած էին Պոլսի հայերի կրօնական կենտրոնը՝ պատրիարքարանը, սուլթանական կառավարութիւնը, անգամ նմրոպական որոշ պետութիւններ՝ իրենց դեպանատներով:

Սին հրապարակով մղված մարտերում նա հաղթանակով էր դուրս գալիս պայքարից՝ շնորհիվ իր երգիծական արտակարգ մեծ տաղանդի, բազմակողմանի զարգացման, որոնց մտտ հակառակորդներն իրենց մտավոր կարողութիւնը պահանջներ էին, ապա նա չէր կարող հաղթել իր թշնամիներին՝ կանխելով նրանց նենգ պայքարի միջոցները՝ զբարտաութիւնը, լրտեսագրերը, որոնց մեջ մեծ երգիծարանը ներկայացվում էր որպես հակակառավարական, հակակրօնական գաղափարներ տարածող մի հրապարակախոս:

Սկսվում է ուժեղ հաշտանք Պարոնյանի դեմ: Հազիվ մի քանի ամիս խմբագրած՝ թշնամիներին հաղողվում է կրկու ամսով փակել «Մեղուն»՝ պատրիարքի դեմ հրատարակած մի ծաղրանկարի համար:

Լ. Պարոնյանը, հրատարակելով տպագրական տեսչութիւն հրամանը, որով կրկու ամսով դադարեցվում էր թերթը, գրում է մի սուր պամֆլետ՝ տպագրական տեսչութիւն և նրա տգիտ պաշտոնյաների դեմ: Պայմանաժամի լրանալուց անմիջապէս հետո նա վերահրատարակում է «Մեղուն» իրաւ լեզվով գրված մի առաջնորդող հոդվածով, որտեղ հարձակումներ դործելով տպագրական տեսչութիւն վրա՝ բնթերցողներին մատնանիղ է անում նաև հայ լրտեսներին, որոնց շաներով խափանվել էր «Մեղուն»:

«Մեղուն» վերջնական խափանումից հետո 1874—77 թթ., Լ. Պարոնյանը հրատարակում է «Քատրոն» սյարբերականը:

«Քատրոն» լույս է տեսել ռուս-թուրքական պատերազմի նախօրեակին և պատերազմի ընթացքում: Ռուսական զորքի հաղթական առաջխաղացումը մինչև Կ. Պոլսի դռները՝ կարճ ժամանակով հնարավորութիւն և համարձակութիւն է տալիս հայ մամուլին, համեմատաբար ակնի ազատ գրելու քաղաքական հարցերի մասին: Մի ամբողջ տասնամյակ արդիւնքները հետո հնարավոր է դառնում հիշատակել Մ. Նալբանդյանի անունը, խոսել նրա երկերի մասին, նրանցից կատարել մեքերումներ և առհասարակ նալբանդյանի գաղափարներն օգտագործել:

դեանցիցս զի դեմ մղվող պայքարում, մի քան, որից առաջին ճերթին օգտվում է Պարոնյանը՝ «Թատրոնի» 1876 թ. № 216-ում գրելով մի քաղաքական սուր հողմած ներքին և արտաքին հարստահարիչները դեմ, որպես նշանաբան ընտրելով Մ. Ասլանյանի «Ծրկրագործությունից» սկզբն կատուն, որ իր փորձի համար մուկ է բռնում արտահայտությունը:

Պարոնյանը «Թատրոնում» հրատարակում է մի շարք նշանավոր սոցիալիստիկական, որոնք հանգրսանում են նրա գլուխ-գործոց ստեղծագործությունները:

«Թատրոնի» էջերում է, որ նա իր քաղաքական սատիրայի ամբողջ ուժով մերկացնում է Թյուրքական բռնապետական կառավարության ներքին և արտաքին քաղաքականությունը, երկրում տիրող միջնադարյան խավարամտությունը, սկսական կամայականությունները, եվրոպական դիվանագիտության ստնձգությունները Մերձավոր Արևելքում, այդ ստնձգությունների աղետարեն հետևանքները հայ ժողովրդի համար և այլն:

«Թատրոնում» Պարոնյանը սկսում է մաս-մաս հրատարակել իր «Ազգային շոշեր» պորտրենները:

«Ազգային շոշեր» Պարոնյանի քաղաքական սատիրայի գագաթն է: Այնտեղ նա խտացրել է իր երգիծական տաղանդի ամբողջ ուժը, գաղափարական նորարարական ստեղծագործությունը:

Եթե «Թատրոնում» սպազմված այլ ժանրերի ստեղծագործություններում նա գերազանցապես մերկացրել է սուլթանական Թյուրքիայի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը, եվրոպական պետությունների ստնձգությունները Մերձավոր Արևելքում, ապա «Ազգային շոշերում» նրա գրչի կիզակնուր հիմնականում ներքին շահագործողներն են: «Ազգային շոշերում» Հ. Պարոնյանի քաղաքական սատիրան հանդես է գալիս սերտ կերպով միացած նրա սոցիալական սատիրայի հետ:

«Ազգային շոշեր»-ը, անհատ հասարակական գործիչների երգիծական պորտրենները լինելով, հանդիսանում են Պարոնյանի ապրած և ստեղծագործած էպոխայի լավագույն արտացոլումը: Ճարքեր մարդկանց կենսագրական մանրամասների մեջ հանճարեղ երգիծարանը խտացրել է էպոխայի տիպական հատկանիշները: Այդ կենսագրություններում սուր, անխնա քննադատության են ենթարկվում հոգևորական իշխանությունները, բուրժուական ժախտ մամուլը, շահամուտ խաբեքա «ազգայինները», ազդեցության ու խավարի մեջ խարխափող Թյուրքիայի ներքին-վիճակը:

Հ. Պարոնյանը «Ազգային շոշերում» մեկ առ մեկ հրատարակել վրա է դնում տղետ, փսուսում, երկերեսանի, քննող ու շոշորթող այն հոգևորականներին, որոնց համար ոսկյա պատվանդաններ, փառքի կոթողներ էին ստեղծել չեքերալ մամուլի ու գրողները:

Պարոնյանը անխնա մերկացրել է ոչ միայն ժամանակի պահպանողական վերնախավի պատկանող ազգային «շոշերի» հակաժողովրդական էությունը (Խ. Նարբեյ, Տերոյենց և Երիշենը), այլև չեքերալ ինտելիգենցիայի ականավոր ներկայացուցիչների գաղափարների ու պրակտիկ գործունեության հակասությունը (Կ. Աբուլջյան, Ստ. Փարիսյան և ուրիշներ):

1876—78 թթ. Պարոնյանը միաժամանակ հրատարակում է «Թատրոն» մանկանց պատկերազարդ սյարքերականը, օգտակար գիտելիքներով ու մաքուր տպված նկարներով: Հստակության, գա առաջին հրատարակությունն էր արևմտահայ իրականության մեջ, որը տպագրում էր մանկական ընթերցանության նյութեր:

Ներքին և արտաքին շահագործողների դեմ ծավալվող այս խիզախ մարտնչումները Պարոնյանը կատարում է քաղաքական խստագույն հաշտանքների, մատնությունների պայմաններում, որոնց հետևանքով «Թատրոն» հաճախ փակվում է ու մեծ դժվարություններով նորից հրատարակվում:

Պարոնյանի «Թատրոն» պարբերականը ենթարկվում է նույն հաշտանքին, ինչ որ «ԱՅ»-

շուքս: Իր ծագումն առաջադրելու քոչերիս մատնութիւններն հետեանքով շորս սարգւս ընթացումն այն փակվում է ութ անգամ՝ իմրագրին պատնառելով նշուքական ծանր վնասներ:

«Թաւարոնիս մեջ ոչ թե նախարարի մը, այլ օտանի մը դեմ եթէ նրկու խոսք ընեի.— գրում է Պարոնյանը,— իսկույն ամիս մը կ'զոտայեցնէին թաւարոնը, իսկ եթէ թիչ մը ծունր կոխէի, կ'հատվանէին զուշն»:

1875 թ. նոյեմբեր ամսին լիբիբուլ «Մասիս» սոցազրում է շուքսը Հայաստանում թշուրք բարբարոսների կատարած սհրագործութիւնների և թաւանի մասին, սակայն սոցազրում է միջոց գիշումներ, ունեւաններ անելով սուլթանին, փորձելով ամեն կերպ սիրաշահել սրարի-յնամա կառավարութիւնը:

Պարոնյանը, ցանկանալով իրեն հասուել խիզախութիւնը և սկզբունքայնութիւնը բարձրացնել այլ հարցը, զուգարից սուսցված նման մի սրտաճմիրիկ շուք հրատարակում է սե շրանակի մեջ, որպես մահուղի գալատում զոհված այդ հաղարարի հայերի համար: Նա այդ շուքին կցած հոգովածում գրում է. «Երկուցը Տոպարական տեսութիւնը կենքե՛ մեզ այս անշուք վաշիւնութիւնը, բարբարոսութիւնը ու դազանութիւնը սակ հեծեծող միւ եղարից կականա- ջարձ հասարակաց արձագանք տալու նա միաժամանակ գրում է, որ հայերի վրա ծանրացած բարբարոսական շուքը «հաւատակութիւնը քլլալն դազրած, գերութիւն շուք եղած էս, սե որ հայ ժողովուրդը իր անձի և ինչքի ազատութիւնը, կյանքի ազահոգութիւնը և թշուրքական կառավարութիւնից պահանջում է ոչ թե սիրիւ շուք, այլ իրիւ իրեն (թշուրքական կառավարութիւն) սարտըք»:

Ինչ խոսք, որ Պարոնյանը այս համարձակ տողերը գրելիս արգին եկատի է ունիցել, որ «Թաւարոնը» անպայման խաղաղեմելու է: Հենց հաջորդ օրը նա ստանում է սոցազրական տեսութիւն պաշտոնական ծանուցագիր-կարգադրութիւնը թերթի խափանման մասին:

Պայմանաժամը լրանալուց հետո Պարոնյանը անցնում է հարձակման: Յուրից սալու համար, թե թշուրքիայում ինչպես արգելված է ամեն մի ազատ խոսք, նա հրատարակում է իր բարեկամներից մեկի ցավակցական նամակը՝ «Թաւարոնի» խափանման առթիվ գրված, կարևորն կետեր դնելով այն բոլոր նախադասութիւնների, քառերի փոխարեն, որոնք կարող լին արգելվել կրարնութիւն կողմից: Ստացվում է մի նամակ, որտեղ բացի «թեւական», սրայցք, սինչու համար, «որովհետեւ և այլ նման մի բանի կցկտուր բառերից ուրիշ ոչինչ չկու նա- մակի աջգլուս աղճատված, զնշված ձևով հրատարակվելը շատ ավելի ազգու էր, դիպուկ- ոչնչացնող, քան հսկակատարութիւն մի ամբողջ հոգված»:

Նման մի բանի այլ նշութիւն պահանջով «Թաւարոնը» փակվում է քիչմիշու:

Մեծ երգիծարանի հակառակորդները հասնում են իրենց նպատակին: Պարոնյանը մի բանի- տարի գրկվում է սեփական թերթ ունենալու հնարավորութիւնից:

«Թաւարոնը» փակվելուց 6 ամիս հետո, 1878 թ. փետրվարի կեսերին, Պարոնյանը «Մասիս» թերթում սկսում է հրատարակել իր «Եւամբներ» շարքը: Մի կնու: ոտաշարանով նա ըն- թերցողներին հայտնում է, որ իր 6 ամսվա լուսութիւն պատճառը ցնկուրական սրգելքների են, այն, որ կառավարութիւնը կողմից «խնդար» նախաշխարհ է «հասարակաց բարբարոսութիւն» համար վնասակար:

«Մասիսում» Պարոնյանը շարունակում է մերկացնել եվրոպական գիմանագիտութիւնը, եվրոպական մեծ պետութիւնների դեպարտմենտի ինտրիգները, փոքր ժողովուրդներին, այդ թվում հայերին, սարկացնելու նրանց ծրագիրը:

Նա սուր քննադատութիւն է ենթարկում նաև սուլթանական կառավարութիւնը բարբարոսական բողոքականութիւնը, հանգեցով այն արդար դատաւնին, թե քանտարկվելու արժանի ունիւրքոծներն ու մարգասպաններն են, որ տիրապետում են սլխաստաւոր հանց ժողովուրդի վրա:

«Մասիս» թերթի լիբիբուլ խմբագիր Կ. Ռեթուճյանի նպատակը եղել է իր տաղտկալի թեր-

Քում Պարոնյանի երկերը ապագրելով՝ հետաքրքիր դարձնել այն, ընթերցողներ վաստակել։
Մակայն Պարոնյանի երգիծական հողմածների բերելը անախորժ անակնկալները, թերթի
փակվելու վտանգը ավելի ծանր համարելով, քան նյութական օգուտը, մեթուճյանը փակում է
«Մատիսի» գոնեքը այդ «վտանգավոր» մարդու առաջ։

Մինչև 1878 թ. մարտի 5-ը «Մատիսին» աշխատակցելուց հետո Պարոնյանը դարձյալ
դուրս է մնում լրագրական սուպրանդից և հարկադրված է չինում աշխատակցել մի շարք
թերթերի՝ «Մանգուսի» էֆքյարն, «Ճերիանի շարքին», «Լույս», «Հայրենիք» և այլն։ Լիթերալ
այդ թերթերը, որոնք նախորդ տարիներին սուր ծաղրի էին ենթարկվել «Մնգվում» և «Քատրու-
նում», չէին կարող թույլ տալ, որ Պարոնյանը ազատ գրեր, ինչ որ ցանկանար։ Այդ թերթերի
ուղղությունը հարազատ չէր Պարոնյանի գեմակրատական աշխարհայացքին։ Նա այդ պարբերա-
կանների մեջ հարկադրված էր սպառել այնպիսի նյութեր, որոնք ուղղված չէին ազգային
իշխանությունների կամ կառավարական սուլտանյանների դեմ և գերազանցապես շոշափում էին
կենցաղային հարցեր, բառերին տեսարաններ։ Բայց այդ, կան վկայություններ, որ նրա գոր-
ծերը լույս էին տեսնում խմբագրական մեծ կրճատումներով և ուղղումներով, որոնք հար-
կադրում են իր սկզբունքներին հավատարիմ գրողին՝ թողնել և հետևալ այդ պարբերական-
ներից, որոնք սպառվելու այլ հնարավորություններ։

1879 թ. Պարոնյանը ծրարում է ժամանակի ղեկավար մարդկանց մասին «Քատրունում»
և «Լույսում» սպած իր երգիծական պարտերները հրատարակել առանձին գրքով։ Նա լույս է
ընծայում այդ ծաղովածուխ առաջին հատորը՝ վերնագրելով «Ազգային շուքեր»։ Հատորում
տեղ են դրվում 10 պորտրե, այդ թվում՝ հեղինակի գլուխ-գործոցներից «Ետրին Գուլֆայանը»,
«Հովհաննես Տերյանցը», «Անտոն Հատունյանը» և ուրիշներ։

Հաջորդ տարում նա հրատարակում է «Ազգային շուքեր» Բ. մասը, որտեղ նույնպես
գեանդում է 10 երգիծական պորտրե։

Նույն 1880 թ. Պարոնյանը ձեռնարկում է «Ազգային շուքեր» Գ. հատորի սպառութայն-
նը, սակայն հազիվ է կարողանում լույս ընծայել 3 պոչը (ընդամենը 48 էջանոց մի պրակ)
և ընդհատում է, ամենայն հավանականությամբ, ոչ այնքան նյութական, որքան քաղաքական
սրգելքների հետևանքով։

Քյուրքիայի քաղաքական կյանքում այդ երկու տարիներին տեղի են տեսնում խոշոր
փոփոխություններ։

Քյուրքական կառավարութայնը խոտացնում է հուլիսներինը հուլիսի նկատմամբ։
Սուլթան Համիդի անիշխական հրահանգներով դավաճներում մկսում են կոտորել հայ խաղաղ
ընտանիքներ։ Մայրաքաղաքում սկսվում է ուժեղ հալածանք անգամ սուլթանի զօր հետ լեղու
գտնելու ձգտող շիքերալ մամուլի ու հրատարակութայնների դեմ։ Արգելվում է պատմական
ոգտերգութայնների քեմադրութայնը, փակվում է սահասարակ հայ թատրոնը և Պոլսի սկա-
նավոր հայ արտիստները Պ. Աղամյանի գլխավարութայնը դալիս են կավկաս՝ անհամեմատ
ազատ պայմաններում շարունակելու իրենց թատերական գործը։

Հասկո՛ւնայի է, որ քաղաքական նման պայմաններում դժվար էր այնպիսի մի գեմակրատ
մասնագի գրական գործունեութայնը, ինչպիսին էր Հ. Պարոնյանը։ Նա ոչ միայն հնարավորու-
թյուն չի ունենում շարունակելու և ամբողջացնելու «Ազգային շուքեր», այլև ազատ կերպով
սպառելու իր թեկուզ կենցաղային բնույթի գործերը։

Պարոնյանը գրել է. «Արագիբներն կրկար տարիներ ի վեր մեկ-մեկ պարահանդեսներ դար-
ձում են, հոն գիմակով սլ կրեդալներն, առանց գիմակի ալ, իսկ ես կզարմանամ, թե ճշմար-
տութայնը խոսելու համար ինչու ամչնա մարդ և երեսը գիմակ անցնելու հարկադրվի»։

Զնայած այս համոզման, Հ. Պարոնյանը հայ գրողների մեջ այն քաղաքակ գեմքն է, որ

ամենից շատ է հանդես եկել դիմակով, այսինքն՝ ժածկահաններով, որոնց թիվը մի քանի տասնյակի կարող է հասնել:

Ինչպես Պուրի առաջավոր հաշ ինտելիգենցիայի ճնշող մեծամասնությունը, Պարոնյանը եռյակիս իր ակնարկը հատում է դեպի Կովկաս: Նա բնականաբար չէր կարող աշխատակցել «Մշակին», որի խմբագրին այնքան սուր քննադատության էր ենթարկել սկզբային շրջերում: Նախընտրում է գրել «Փարձում», որի խմբագիր Ս. Հովհաննիսյանը ձգտում էր իր շուրջը համախմբել ժամանակի պրոգրեսիվ գրողներին, սպագրում էր Պ. Պոսոյանի, Նետադայում Ի. Լուսուզելյանի, Բաֆֆու և ուրիշների երկերը:

Պարոնյանը Ա. Հովհաննիսյանի «Փարձում» 1880 թ. մաս-մաս հրատարակում է իր սեմ՝ ձեռատետրը՝ նշանավոր աշխատությունը Հոս-հոս սատրագրությամբ, որը Նետադայում քանիցս վերահրատարակվել է «Հոս-հոսի» ձեռատետրը վերնագրով: Այդ աշխատության մեջ ըստ էության փորձում է շարունակել այն պայքարը, որ սկսել էր «Մասիսում» «Դեմոկրատիկ» ընդհանուր վերնագրով: Թե՛ ժանրային տեսակետից և թե՛ իրենց արժարժած հարցերով, երգիծական պրիմաներով «Ձեռատետրի» նյութերը կազմում են «Դեմոկրատիկ» շարունակությունը: «Ձեռատետրը» Պարոնյանի անբաժան ժամանակաշրջանի տարեգրությունն է, որտեղ արձանագրված են ոչ միայն պոլաճայ իրականությունը հուզող հարցերը, այլև միջազգային քաղաքական կյանքին վերաբերող շատ խնդիրներ: Օրը-օրին գրված այդ խրոնիկաների մեջ անշուշտ կան սովորական լրագրային հաղորդումներ, զուրկ երգիծական արձանիքից, սակայն գրանց թիվը շատ քիչ է:

Սուլթանական Թյուրքիայից դուրս, ժածկահանով սպագրվելու հանգամանքը հնարավորություն է տվել Պարոնյանին արևմտեվրոպական պետություններին, Թյուրքիայի ներքին ու արտաքին քաղաքականության մասին հանած իր եզրակացությունների մեջ չի կարող անգիտակցի, հատկ և անողորմ:

Կ. Պուրում սպագրած իր ոչ մի աշխատության մեջ Պարոնյանը սուլթանական կարգերի նկատմամբ այնպիսի համարձակ եզրակացությունների չի հանդել, որքան «Հոս-հոսի» ձեռատետրում:

Կարճ ժամանակ միայն աշխատակցելով «Փարձին», Պարոնյանը ընդհատում է իր այնքան արժեքավոր թղթակցությունները:

Ինչպես ասվեց, Թյուրքական բնապետությունը անցել էր ստեժարձակ հալածանքի Պարոնյանը Կ. Պուրի թերթերում հնարավորություն չունեի ազատ գրելու: Նա, իմանալով հանդերձ Հարժայր Մանրյանցի ռեակցիոն գաղափարների մասին, առաջարկում է աշխատակցել նրա խմբագրությանը Մոսկվայում լույս տեսնող «Փարոս Հայաստանի» պարբերականին:

Պարոնյանը ցանկանում էր ամբիոն ձեռք բերել և փորձել գրելու իր ցանկացած նյութերի մասին. դա երևում է այն մի քանի թղթակցություններից, որ նա հրատարակել է «Փարոս Հայաստանի» պարբերականում «Լուսարար» ստորագրությամբ: Դրանք Պարոնյանի երգիծական-սառսանգության, նրա քաղաքական սատիրայի լավագույն էջերից են: Միաժամանակ այդտեղ է, որ Հ. Պարոնյանը, անդրադառնալով աշխարհաբարի և գրաբարի պայքարին Նալբանդյանական-դիրքերից, դիակ է հռչակում գրաբարը և աշխարհաբարի մեջ է տեսնում նոր լեզվի զարգացման հեռանկարը:

«Լուսարարի» եամակներից» հուզիվ չույ թղթակցություն հրատարակած՝ Մանրյանցը ընդհատում է Պարոնյանի երկերի սպագրությունը, երգիծարանից ստացված վերջին թղթակցությունը գցելով արխիվ: Ծարիներ անց միայն այդ աշխատությունը լույս է տեսնում «Հանդիս-գրականական և պատմական» պարբերականի 5-րդ գրքում, խմբագրի՝ Մ. Բարխուդարյանի, միջանդուրությամբ, որտեղ ասվում է, թե այդ նյութը ստացվել է Մանրյանցից:

1881—1885 թթ., այսինքն՝ ուղիղ 4 տարի, Հ. Պարոնյանը եղել է ազգային ժողովի երևույթիսան, ընտրվելով իր ծննդավայրից՝ Ադրիանուպոլիսից:

Աղջկային ժողովը մի վայր էր, որը, ինչպես Պարոնյանն էր նույն օրերին գրում, կազմում էր երկու ոտով և որևէ հարց լուծելու կարողություն չունեի: Պարոնյանը չէր կարող մասնակցել այդ ժողովի աֆի շաղակրատումներին, որոնց այնքան սրամիտ կերպով Ժաղեր էր բազմաթիվ առիթներով:

Այդ շրջանում է, որ մամուլում յայտ է տեսնում Հ. Պարոնյանի անմուճ սովորագործություններին «Մեծապատիվ մուրացկաններու»:

«Մեծապատիվ մուրացկանները» ըստ էության ընդհանրացումն ու զեղարկուսական ամբողջացումն էր հասարակական կյանքի այն քննադատմանը, որոնց ընթերցողը կարող է հանդիպել Պարոնյանի նախորդ տարիների շատ ստեղծագործություններում:

«Մեծապատիվ մուրացկանները» աչքի է ընկնում որպես հայ քննադատական ուսուցիչի ամենանշանակալի նմուշներից մեկը, որտեղ հանգու է եկել քննադատություններ, տիպեր կերտուցու, միջավայր ներկայացնելու հեղինակի խոշոր տաղանդը: «Մեծապատիվ մուրացկաններին» գլխավոր հերոս Արիստղոս ազան, Մանուկ տղան, անմուսա քանաստեղծը, խմբագիրը և շատ այլ գործող անձեր ամենամասնաշաղկապ կերպարներ են հայ գրականության պատկերասրահում:

Վիպակի գրական խոշոր արժանիքներով պետք է բացատրել այն փաստը, որ «Մեծապատիվ մուրացկաններն» ունեցել է ավելի քան 10 հրատարակություն և թարգմանվել է մի շարք լեզուներով, բնագործի է հույ թատրոնում երկար ժամանակ:

Հ. Պարոնյանը ծրագրում է Կ. Պոլսում մի նոր երգիծաթերթ հրատարակել, սակայն մամուլի վրա դրված կաշկանդումներն այնպիսի արտաոտջ խտությունների էին հասել, որ բացարձակապես անհնար է դառնում քննադատել ոչ միայն պետական պաշտոնյաներին, այլև ազգային իշխանություններին:

Նման պայմաններում նա չէր կարող իր սուր քաղաքական երգիծանքը հակառակ անվանն ուղղել վերահիշյալ մարդկանց դեմ: Նա մտածում է պայքարի նոր միջոցներ գտնելու մասին: Արդյունք է հասարակական կյանքի արտառաջիկ կողմերը քննադատել եզոպոսյան չիզվով:

Այս պայմաններում է, որ 1883 թ. սկզբից հանդես է գալիս նրա «Միծաղը», որը լույս է տեսել առանձին պրակներով, ամեն շաբաթ՝ որպես բրոշյուր:

Հ. Պարոնյանը իր «Միծաղի» առաջին տետրակի առաջաբանում անդրադառնելով քաղաքական անկասար պայմաններին՝ գրում է.

«Ենթեկա գործն պիտի խոսի կենդանիներուն վրա, ի բաց առնելով միայն այն կենդանին, որուն մարդ կըսեն տասնեփնկերորդ դարուս մեջ»:

Ինքին կհասկցվի, որեմն, թե դուրեղաներուս խումբը պիտի կազմվի կատվն, գորտն, կապիկն, սողնակն, գայլն, էջն, սալն, բազն և վերջապես այն ամեն կենդանիներն, որոնց մարդ չեն ըսեր»:

Եվ ուրա, հասկացնելով, որ այդ կենդանիների անվան տակ ընթերցողները դարձյալ պիտի տեսնեն և. Պոլսի հայ հասարակական կյանքում իշխող դեր կատարող ազգային ջոջերին, Պարոնյանը շարունակում է.

«Փիչուն հազած կուպիկներ, առաջնորդութեան թևնաճու ազուովներ, իրենց անձն ուղղութեան օրինակ հոշակող ուղտեր, ներդաշնակութեան Եաշակ տարածող ամանակներ, պանիրի պահպանութեան համար իրենց ղիբներ բնտրելի ներկայող կատուներ և այլն ի տես պիտի դան և իրենց դերերն պիտի կատարեն «Միծաղի» ասպարեզին մեջ»:

Այսօր, 70 տարի անց, Պարոնյանի այդ նոր ժամերի սահմանադրածությունը անհնար է հասկանալ առանց ամենամանրամասն ժամօրագրությունների ու կոմենտարներին ժամանակաշրջանի հասարակական-քաղաքական կյանքին լիջ թե շատ ծանոթ ընթերցողը, ուսկայն, կնկատի թեմատիկայի այն բազմազանությունը, տարբեր բնագավառների ընդգրկումը, որը ինչպես Պարոնյանի նախորդ շրջանի բոլոր աշխատություններում, այնպես էլ «Միծաղում» առկա է։ Այնուհետև ամենատարբերակալից ընկալողներին են ենթարկվում հայ ժողովրդի բախտի հետ խաղաղուց ու այ բարձրաստիան հողերականներով, սուլթանական կառավարությունը իր պաշտոնյաներով, նվաճողական գաղութարարներն իրենց գիպտոմատիկական խաղերով։ Այս բոլորը ներկայացվում են ոչ թե իրենց կոնկրետ ստեղծաներով ու անուններով, այլ առաջի ժամերին հատուկ կենդանական աշխարհի օգտադրածամբ։ Բազմազան և բազմաթիվ կենդանիների միջոցով Պարոնյանը ներկայացրել է իր ժամանակաշրջանի բոլոր նշանավոր մարդկանց և գործիչներին։ «Միծաղում» հրատարակված ուարիներին օրը-օրին հասկացվել է, թե ում է ակնարկում հեղինակը այս կամ այն կենդանու արարքները ընդհանուր։

Նույնիսկ այդպիսի միջոցներով ըկարողանալով շարունակել «Միծաղում», Պարոնյանը հարկադրված է լինում այն գաղափարները ընդամենը մի բանի ամիս հրատարակելուց հետո, 1883 թ. դարձանք։

Ավելի քան 6 ամիս լրագրական ասպարեկից հետո մնալուց հետո Պարոնյանին մեծ դժվարություններ հարուցվում է մի նոր երգիծաթերթ հրատարակելու թուղալություն ձևոց քերելու և 1884 թ. հունվարի 30-ից լույս է ընծայում «Երկարք»։

«Երկարք» հրատարակությունը ներկայացնող «Երկու տող» ասպարեկով Պարոնյանը գրել է.

«Անաշխի անդամն լի, որ պատիվ կունենամ երևալու խմբագրական ասպարեկն վրա, որուն քառասուն անգամ ողջունն և նույնքան հրամարտ աված կմ, ուստի ավելորդ կհամարիմ վերատին հայտնելու աստ այն սողությունն և ընթացքը, որուն հետևած կմ ցարդ և զոր լրանելու զորավոր պատճառ մը չունիմ, որովհետև ողջամտությունն, անկեղծությունն և անուշառ դատաստանն տակավին չեմ գտներ ևս այնքան զգվելի և այնքան գործելի, որքան կկարծվի խմբագրաց և գրագիտաց ուսուցիչ»։

Չնայած այս պեղծախոս գեղարուցիչույթին, Պարոնյանը «Երկարք» շարկադրված է լինում շատ ավելի ընտանեկան, կենցաղային հարցեր շոշափել, քան քաղաքական «Երկարք» էրբը լցնում է Պարոնյանը անձամբ, գերազանցապես ժողովրդի տեսարաններ ցուցադրելով։ Այդ նյութերի զգայի մասը քաղաքական սովորական հոյվածներ են, զուրկ երգիծական այն հզոր շնչից, որով հագնցված էին «Մեղվում», մանավանդ «Թատրոնում» տպագրված նյութերի էնժ մասը։

Ինքը՝ Հ. Պարոնյանը ուղադրով խոստովանություն ունի այս մասին։ Պատասխանելով իր այն ընթերցողներին, որոնք դժգոհություն են հայտնել «Երկարք» բովանդակությունից, նա գրում է.

«Մեկայն պահանջել իրմն (այսինքն՝ «Երկարք»), որ խոսի այն լիզվով, որով կխոսեր երգեմն «Մեղուի», «Թատրոնի», «Նույսի» և ազգային ուրիշ քաղաքաց մեջ, անկարելին պահանջել է, որովհետև «Երկարքի» ձևադրերն գրաքննական բովանդակության հետ կհանձնվի մամուլ Այսքան բացատրություն բավ կհամարինք պատասխանելու համար այն դիտողությանց, որ ուղղվեցան մեզ «Երկարքի» անցյալ շրջանի պարունակությանց մասին»։

1886 թ. «Երկարքում» սկսվում է տպագրվել Պարոնյանի «Պաղատաար աղբար» անձան կոմեդիան։

«Եկեղաբունք» 2. Պարոնյանը սպազրում է նաև իր կարևոր աշխատություններից «Քաղաքացիական զննանքը» և այլ գործեր:

Ըստ էության այս բուրբ մեջ արժարժիքում էր նույն հիմնական հարցը, այն, որ բազմաթիվություն, քաղաքացիական բողոք տալ հայ իրականության էին մասը գրված այնպիսի բարքեր, որոնք ազականում էին կյանքը, այլաներում մտրդկանց:

Ճնայած այն հանգամանքին, որ «Եկեղաբունք» չէր շարժում բազմաթիվ խնդիրներ, դիտարկում էր անգամ պատրիարքարանի հետ կապված նորացր բարձրացնելուց, այնուամենայնիվ այն ենթարկվում է բազմաթիվ խախտումների և 1888 թ. վերջնականապես փակվում է:

«Եկեղաբունք» հետո, 2. Պարոնյանը այլևս նախադրություն չի սեղենում գրադիելու խախտումների աշխատանքով:

« »

Եմբարտանդան աշխատանքին կուզենիաց, 2. Պարոնյանը կուտարի է գտնողան աշխատանքներ՝ իր բազմանգամ ընտանիքի ապրուստն սպառողից համար նա միշտ ապրել է նշանակալի ծանր պայմաններում: Իր ստեղծագործություններով բնիկացիներին չիսկոք ծիծաղ պատճառող մեծ երդիծարանը կյանքում եղել է լուսկաց, թախծուտ ու մտածկուտ մի մարդ:

Պարոնյանը իր ամբողջ կյանքի ընթացքում ասել է հարուստներին: Միակ գրողն է ամբողջ արևմտահայ գրականության մեջ, որ երբևր խուսն էր ծիսել նարաստների առաջ, միշտ մտու է եղել այդ միջավայրից: Նա խուսափել է ժամատուններից, երբևր իր սրամտությունները շող չի տվել հարուստների նոխ սեղանների վրա: Նրա միջավայրը, տարերրը եղել է արևմտաժողովների, պանդուխտ զասի շրջապատը, եղել է նրանց այցելած որհարտներում, որոնց ամբողջ կանաժարան էր՝ գինու շշեր, բողի սրվակներ, մեկ կոշի նաչի սեղաններ, որոնց սրա շարված էին ձեթով կերակուրներ:

«Մխաթուտի մարտը, ուսելիքներուն արտակարգ բուրումը, քմայելիքներուն հուտը կհարիննին միևնուրա մը, ուր շեշելը շաս դժվարին էր անվարմներուն նոն կհամդիայինը Պարոնյանին, որ ինքզինքն սմեննին օտարուտի չէր զգար այդ միևնուրաին մի: Իր գրություններուն շափախորժելի էր իր ընկերակցությունը:

Նա իր սրամտ դիտողություններով զբաղեցրել, ծիծաղեցրել է բուրբին, ինրը միայով ախար, թախծուտ, միշտ վշտի արտահայտությունը գեմքին:

«Ընդհանրապես արտում, տխուր, հուսահատական կերպարանը մը ուներ,— գրում է իր հուշերում Ա. Արմիրարյանը,— ամեն անգամ, որ զինքը կտեսնեի, կկարծեի թե այն օրը մեծ վիշտ մը ունի, կամ սնահաղամթյուն մը: Բայց ոչ, իր բնավորությունն էր, ներքին ցասկոտություն մը ուներ»:

Հոգեկան այցախի ծանր վիճակում նա իր կյանքի վերջին տարիներին շարունակում էր գրողվել հաշվապահական տաղտկաչի ու հոգեմաշ գործով, որպեսզի կարողանա սպասողի իր ընտանիքի ապրուստը: Ա՛չ թյուրբիայում և ո՛չ էլ արևնչաւայ իրականության մեջ 80-ական թվականների վերջերին չկար որե՛կ զեմոկրատական մամուլ, որտեղ նա կարողանար գրել զեմ իմբարտանդան կաշկանդումներից սղատու Այդ է պատճառը, որ երբ նրան խորհուրդ են տալիս աշխատակցելու Տ. Նաղարյանցի «Տարազին», նրան ամենից առաջ հետաքրքրում է 1890 թ. հրատարակվելիք այդ պարբերականի գաղափարական ուղղությունը և հետո այն, թե ամա...

պէս զանի՞ էչ պետք է գրի, որպէսզի նվազագույն մի վարձատրութիամբ կարողանա թեթևաց-
նել իր նշուածական ծանր վիճակը: Եւ Տ. Լազարյանցին հասցեագրած նամակում գրում է.

«Ես պատրաստ եմ Ձեր թերթին աշխատակցելու, միայն թե կիսնդրեմ ինձի հաղորդք նստի
թերթը ինչ ուղղութիան կպատկանի և երկրորդ որչափ թերթ հարկ է գրել, որպէսզի ամսական
քսան ուսուցի ստանալ կարելի ըլլառ:

«Տարագումք մենք Պարոնյանի գործերին շնք հանդիպում. Ամենայն հավանականութիամբ
այդ թվականից ծանրացող թորախտը հնարավորութիւն չի տվել նրան նշուած ուղղակիչու Տ.
Լազարյանցին: Բանն այն է, որ հենց 1890 թ. սկզբից նա ընկնում է անկողին ու օրեցօր
հշուժվում, քայքայվում տևականակա ամենածանր պայմաններում:

Ժամանակակիցները ամենատխուր ու ցնցող սողերով են նկարագրել նրա կյանքի վերջին
տարիները: Եկիկարիս շվաճառված համարները՝ միակ հարստութիւնը, թևի տակ, եւ դռնն դուռ
ման է եկել, որպէսզի դրանք դիմ կես գնով վաճառի և ստացած գումարը հատկացնի
քուժման:

Թիֆլիսի սերժանտները թերթի թղթակիցը Պարոնյանի մահվան օրերին գրում է. «Մի երկու
ամիս առաջ տեսա նրան. անձանաշնչի էր դառել: Բժշկի մուտից էր վերագառնում, դեղագիրը
ձեռքին, առանց դեղի...»:

Պարոնյանի հակառակորդները՝ այդ բոլոր ազգային շողերը, ալիպային երեսփոխանական
ժողովի տղեպատասանները, պատրիարքարանի պաշտոնյաները, որոնք ամբողջ քառորդ դար
անխնա ծաղրվել էին նրա նրկներում, ոչ միայն հետու էին հիմանդ երգիծարանին օգնելու:
Մտքից, այլև դիվային անասրբերութիամբ էին դիտում այդպիսի խաշոր մի տաղանդի օրեցօր
հշուժվելն ու խամրելը:

Մի առ ժամանակ հիվանդանոցում ամենածանր պայմաններում տառապելուց հետո, 1891 թ.
մայիսի 27-ին մեռնում է հայ մեծագույն երգիծարան, Վեղապային շողերիս անմահ հեղինակ
Հակոբ Պարոնյանը:

II

2. Պարոնյանը գրական ապարեզ էր մտնում այնպիսի մի ժամանակաշրջանում, երբ
արևմտահայ հասարակական կյանքում տեղի էին ունենում զգալի տեղաշարժներ: Հետամնաց
ուղղա-հեռոգական Թյուրքիայում սկսում էին զարգանալ կապիտալիստական հարաբերու-
թիւնները:

Ճեղգալական-ամիրայական շահագործումը փոխարինվում էր բուրժուական-առևտրա-վաշ-
խառուական կեղծքովով:

Այդ մի ժամանակաշրջան էր, երբ մարդկային վեհ ու ազնիվ ձգտումները տեղի էին տվել
փողի քաջարժան գերիշխանութիւնը: Եկին դարուն մեք,— գրում է Պարոնյանը,— ուր մենք
մեռնեցու կաշխատիւնք, ամեն քան դրամով կցնվիս, փողը, հարստութիւնն է ամեն ինչի շա-
փանիչը, և էչ մը ունեցողն ավելի պատիվ և մեծարանք կվայելն, քան այն, որ հանձար ունիո:

«Մշմարտութիւնը դազադին մեք է դրված», սողամտութիւնն ու անաշառութիւնը քնել
ենք, քանկեղծութիւնը անցել է հանցանքներուն ցանկին մեք, քաղաքավարութիւնը և շող-
քորթութիւնը դարձել են նույնանիշ բառեր, քանմեղութիւնը ոճիր մ'է: Բոլոր ազնիվ զգաց-
մունքներին փոխարինել է կեղծիքը, խարդախութիւնն ու խաբեքայութիւնը: «Կաթնազանտին
դպպօպրեմ, որ ինձի կաթ րնք և անիկա կաթի տեղ շուք կրնքն, ոսկեղեն դարուն մեք կաթին
մեք քիչ մը շուք կը խառնին, տառնեիններորդ դարուն՝ մեք շուրին մեք քիչ մը կաթ կխառնենք»:

Ապահանջած բարքերը մասնացում են ընտանեկան հարաբերությունների մեջ: Ընտանիքներում առաինճանաբար վերանում է փոխադարձ սիրո, հարգանքի վրա խաղաղված ամուսնական միությունը: «Երիտասարդներն շատերը նրբ կին մը առնել ուզեն, այնպես կվարվին, ինչպես կվարվիմ ես, երբ կով մը կամ ձի մը առնել ուզեմ»:

Հանդառակ լիբերալ բուրժուազիայի մուրեկները ագիտացիային, դեմոկրատական գաղափարներով տոգորված ինտելիգենցիան, համախոսքված Լ. Մվանյանի «Մեղվի» շուրջը, լայն ճակատով պայքար էր մղում սահմանադրական իլյուզիաների դեմ, առաջ քաշելով սոցիալական և քաղաքական պայքարի հարցերը:

Ծթե արևելահայ գրականության մեջ քննադատական ռեալիզմը սկսվել էր դեռևս 40-ական թվականներին, Խ. Արուվյանի անմահ «Էներք Հայաստանի» վեպով, 60-ական թվականներին այդ ռեալիզմը ասարել էր իր զարգացումը Մ. Նալբանդյանի «Մեծախարհուկ», Գ. Տեր-Հովհաննիսյանի «Տեր Սարգիս», Պ. Պռոշյանի «Սոս և վարդիթեր» վեպերի հանդես գալով, և իշխող գրական ուղղություն (ը գարնել Գ. Մունդուկյանի ռեալիստական դրամատուրգիայի բնմ քարձրանալով, այսպ արևմտահայ իրականության մեջ գրական այդ պրոցեսն սկսվում է շատ ուշ:

Լ. Պարոնյանի «Անտամնաբույժն արևելյան», «Շողոքորթը» և այլ կամեդիաները ըստ էության հանդիսանում են քննադատական ռեալիզմի առաջին փորձերը արևմտահայ իրականության մեջ: Այդ կամեդիաներում է, որ առաջին անգամ գրականության նյութ էին դառնում հասարակական կյանքի ցավոտ կողմերը:

Պարոնյանի առաջին տպագրված գործը՝ «Անտամնաբույժն արևելյան» կամեդիան, ցուցադրում է մեղանական կյանքի մի շարք բնորոշ կողմերը:

Պարոնյանի «Շողոքորթը» արտացոլում է բուրժուական ընտանիքի այլ կողմերը: Այստեղ հեղինակի նպատակն է ցույց տալ, թե ինչպես հասարակական այդ նոր, հարաբերությունների մեջ մարդը խնդրվում է, կորցնում իր արժանիքները և բարոյապես հաշմանդամ դառնում: «Շողոքորթը» կամեդիայի գլխավոր հերոս Պապիկը մարդկանց սիրաշահելու համար շողոքորթում է, թնում, կեղծում: Պապիկը շուրացրել է մարդկանց թույլ կողմերը շոյելու արվեստը, լուրի իր սեփական կարծիքը որևէ հարցի մասին, նրա վերաբերմունքը, կարծիքը միաժամկետում են այն մարդկանց կարծիքի ու ցանկությունների հետ, որոնց թնում է: Զուգահեռով սեփական կարծիք, ես լուրի և կամք, արժանապատվություն, ապագայի որևէ հեռանկար նրա միակ նպատակը լավ ուտելը, սնվելն է, որի համար պատրաստ է սմեն ինչի դիմելու, թուխկի նման կրկնելու, հավանություն տալու իրեն ուղղված բոլոր հարցերին:

Բուրժուական ընտանիքում տիրող այլանդակ բարքերը շատ ավելի լայն կտավի վրա ուրազմակողմանիորեն արտացոլված են Պարոնյանի «Պաղտասար աղբար» կամեդիայում, որը գեղարվեստական տեսակետից մի ավարտուն և կլասիկ գործ է:

Հեղինակի ստեղծագործական ամենահասուն շրջանի արգասիք հանդիսացող այդ երկում գեղարվեստական ընդհանրացման ու ամբողջացման են ենթարկվել բուրժուական բարոյականության էությունը բացահայտմանը նվիրված Պարոնյանի բազմաթիվ գնահատումները:

Կամեդիայում զուգահեռ ընդգծվում է երկու գուղափար. մի կողմից՝ բուրժուական այլասերված բարքերի ցուցադրումը, մյուս կողմից՝ լիբերալ ինտելիգենցիայի խոսքի ու գործի հակասության բացահայտումը: Կամեդիայում վառ պատկերներով, սրամիտ, աշխույժ դիալոգներով տրված է ժամանակի երիտասարդության այլասերված վիճակը, երիտասարդություն, որի համար՝ տիպական է իր սնամեղ, տղետ, անբան և անօգտակար էությունը թաքցնել ժողովրդի շուտավորության, դաստիարակության և այլ հարցերի մասին անգիր արված շարուն նախադասություններ կրկնելով:

Ուշագրավն այն է, որ «Պաղտասար աղբարում» մեղակցվող ամբողջ այլանդակությունները

կատարվում են նվիրապահան քաղաքակրթության անունից. «զարուս ոգին այսպես կպահանջեա
ասում են հերոսները»

Քուրթուական մամուլը, հրապարակախոսները և գործիչները, որոնք այնքան սիրում էին
«աղմկել բարոյականության մասին, իրենց դատապարտելի արարքները ներկայացնում են որպես
լուսավորություն, ազգասիրություն: Սրինայի, Իսուսաբան Օդեսիի համար շատ կարևոր հարց է
պարզել, թե Կիպարը Անուշին «բարի» նպատակով սիրած է թե չար, եթե սիրել է ևս նպատա
ազգային հառաչագիծության և լուսավորության», ապա «չրազրաց մեջ կանցնի, գովեստներ,
դավենյա պատկերներ կընդունի»:

Հայ երգիծական գրականության ամենափայլուն էջերից մեկը կարող է համարվել դա-
տաստանական խորհրդի նկատմամբ այն նկարագրությունը, որ թողնել է Պարոնյանը «Պաղտասար
աղբար» կոմեդիայում: Անայխատական վառ գույներով նկարագրելով այդ նկատմանը, նա ցույց է
տվել, որ արդարությունից խոսող, արդարության պահպանման պաշտոն ունեցող մարդիկ
արդարության ամենամեծ թշնամիներն են: Նրանք արդարությունը տեսնում են այնտեղ, որտեղ
կաշուք կա:

Պաղտասարի սրագնդիան, կործանումը, արդյունք են ոչ թե այն բանի որ նա իր ազի-
տությունը ու մեծամտությունը, իր մասին մեծ համարում ունենալով («Ինձի Պաղտիկ կըսեն») .
պայքարի է դուրս գալիս առավել զարգացած մարդկանց դեմ, այլ այն բանի, որ շքափանցելով
մայրաքաղաքային «նվիրապահանքող» խափ բարբորի մեջ՝ այդ խափի ներկայացուցիչներին
հետ շահվում է իր նահապետական ըմբռնումներով: Կիպարն ու Պաղտասարը նույն դասակարգի
մարդիկ են: Պաղտասարին թվում է, որ դեմ իր դասակարգի ներսում կան օրենքներ, որոնց
միջոցով նա կարող է պաշտպանել իր իրավունքները: Նա սովոր չէ հասարակական նոր քար-
րերին, նրան թվում է, որ եթե սպառնացվի, թե իր կինը «անհավատարիմ» դոնված է չոր
պաշտոնին մեջ, ապա արդարությունը կհաղթանակի:

Հակառակ Պաղտասարի, Կիպարը չտրադրել է քուրթուական արդարագատություն կանոն-
ները, չափ գիտն, որ «փաստաբաններու մեծ մասն արդարությունն ու իրավունքը հոն կգտնեն,
ուր շատ ոտիկ կտեսնեն», և ըստ այնով էլ կարգավորում է իր գործերը, կաշառում մարդկանց և
հաղթանակով դուրս գալիս, հաշակվում է պատվավոր, օրինավոր մարդ:

Քուրթուական բարբորի ցուցադրման համար քնորոշ են Պարոնյանի «Պատույս մը Պուսո
թաղերուն մեջ» և «Պաղարավարության վնասները» աշխատությունները, որոնց մեջ երևում է
հասարակական կյանքը խորը դիտող, նրա էության մեջ թափանցող, մանրուքների միջից տի-
պականը ընտրող և այդ տիպականի միջոցով ամբողջ կյանքը ուսելիստական փայլուն վրձինով
կերկայացնող մեծ երգիծարանը:

«Պաղարավարության վնասները» շարքի գլխավոր դեմքերը մեծ մասամբ արհեստավորներ
են՝ կոշկակարներ, վարսավիրներ, մանր առևտրականներ: Այնտեղ ապկա է նաև խոշոր վաճա-
րականի առևտրական ցործարքի ցուցադրումը:

Պարոնյանը եթե խալիվով սարկաղով մերկացնում է հարուստ վաճառականի գիշատիչ
էությունը, ապա արհեստավորների ընտանեկան բարոյական հարաբերությունների երգիծական
նկարագրության մեջ գլխավոր է համարել նրա նպատակն է արհեստավորական այդ խավերին
ցույց տալ, որ նրանք իրենց պարզ սովորությունների մեջ շատ ավելի ազատ են, հանգիստ,
բարոյական, քան թե քաղարավարական այն նորմաների մեջ, որոնց ձգտում են՝ հետևելով
Ֆրանսիական կենցաղին:

Այնպիսի մի լուսավոր, քաղմակողմանի զարգացում ունեցող դրոշ, ինչպիսին էր Հ. Պա-
րոնյանը, հասկանալի է, որ հրապարակի վրա դնելով «Պաղարավարության վնասները» երբեք
նպատակ չունի իղենալականացնելու նահապետական բարբորը, պատկանական սովորույթուն-
ները, նիստ ու կացը: Եթե նրա հերոսներից մի քանիսը փաստարկում են բնության ձայնին

հետևելով ցանկացած մասին նաշելու, բնելու, իրենց պոստին արձակելու՝ մասին, չպետք է ենթադրել, որ Պարոնյանը դեմ է կենցաղաչին սովորական կատուններին՝ էականն այստեղ բուրժուական ընտանիքներին հատուկ մի շարք սովորությունների մատանցումն է նաև արհեստավորական խավերի շրջանը (վղթախաղ, պարահանդես և այլն)։ Պարոնյանը պայքարում է, որպեսզի նվիրյալական կեղծ բաղարարությունը, ֆրանսիական աշխատեղծված վարք ու բարքը շարքունակ աշխատավորական այն խավի կենցաղը, որի նկատմամբ նա զիջող է, և որի նկատմամբ նրա երգիծանքը ուղղող համոթից այն կողմ չի անցնում։

Պարոնյանի այդ վերաբերմունքը առավել սրուշակի երևում է, երբ նա նկարագրում է համեստ ապրուստի տեր մարդկանց հանումը դեպի սալոնային կյանքը։

Նախաձոր սպրտատի տեր արհեստավորների կանայք, որոնց նյութական հնարավորությունը շատ սահմանափակ է, ևս շմուշու համար սղարաշրջանի սպառք՝ փորձում են մրցել հարուստ ու պեծեակեր կանանց հետ, լինել նրանց միջամայրում, սպառահանդեսներում և ֆլեյտաակումն առաջ, հաշվի չառնելով, մի կողմից, իրենց ամուսինների սրուշին համոզմունքները, մյուս կողմից՝ նրանց նյութական հնարավորությունները։

Այս բոլորի նկատմամբ Պարոնյանը լուսնեցնում է համոթը, նրա կամեքները ցավոցնող չեն, մտերմական են, օգնող Պարոնյանի այն հայտարարությունը, թե իր պայքարողի մեջ եղինքս է բուսնում, սրանց համար չէ՛ նա եղինքը վերադարձում է իր դասակարգային հակառակորդներին՝ նույն թեմադրավորություն վիսաները շարքում կան հատվածներ, որանը Պարոնյանի երգիծական եղինքը դադող է, սպանիլ է։

Այստեղ արդեն երևում է մեծ երգիծարանի սուցիալական ստախրան։

Արդարի սուր սատիրայով են դժված մեծ վաճառականները իրենց ամբողջ խարդախություններով ու խարերաչություններով։

«Վաճառական մ'ես... կվարվիմ հետք այնպես, որպես պատի վարվել բասկահասի մ'հետ... Մեծ վաճառական մ'ես, ավելորդ է քան, թե մեծ խարերա մ'ես»։

Պարոնյանի սուցիալական սատիրան փայլուն կերպով դրսևարված է նրա «Պատույտ մը Պողոտ Թաղերուն մեջ» նշանավոր աշխատությունում, որը կտրվիք ամբողջացնում է սոցիալական կյանքի վառ ցուցադրումը։

Այդ երկում առավել հասակավայրեր բացահայտված է հեղինակի պատկերագրային վերաբերմունքը դեպի հասարակական տարրեր խավերը։ Իրանց մեջ նա սոսկ նկարագրող, պատկերահանող չէ, ոչ էլ էմպիրիկ պատմող։ Նա մեծ կրքով միջամտում է ամեն քայլափոխում և կայացնում իր գատավերուր։ Այստեղին աշխարհագրական ու կենցաղային նկարագրությունները ընթացում են շրջափում է հասարակական հաղող հարցեր, հրուպարակի վրա դնում աղջտյին իշխանությունների, Թաղական խորհուրդների, դանաղան ընկերությունների իրական պատկերը իր բոլոր մանրամասներով։ Պատահական չէ, որ իր ժամանակին, նկարագրական այս անկարկները լույս տեսնելու օրերին, Պարոնյանը հաշ լիբրալ մամուլի և հրուպարակախոսների հոգիք ենթարկվել է սուր հարձակումների, շատհասկա այն մարդկանց կողմից, որոնց զնգարներն ու շարաշահումները արձանագրվում էին Պարոնյանի «Պատույտ մեջ»։

Ինչպես մյուս աշխատություններում, այստեղ էլ Պարոնյանը մերթ համոթիտ է, մերթ արթիկ, նայած թե հասարակական ու խավերի կյանքն ու կենցաղն է նկարագրում։

Տարրեր գասակարգերի նկատմամբ նրա վերաբերմունքը առավել հասակավայր երևում է իր հարուստ դասի կենտրոն հանդիսացող Պերա Թաղամասի և աշխատավորական Սաղաթամասի նկարագրության մեջ, «Պերայի սահմանն է՝ արևելքին խաղաժողովրդին, արևմտքին աղճատիություն, հարավին շալլություն և հյուսիսին խարդախություն»։

Պարոնյանը մարդիկ, փոխանակ հանրագրտ աշխատանքով զբաղվելու, ապրում են և անարդարական կյանքով։ Ամուսնական անհավատարմություն, փոխադարձ անգոտա-

Հուլիոն, արհամարհանք, բամբասանք, վրեժխնդրություն՝ ահա Պերայի հատկանշական հոգմեքը:

Չերայում բնակվող հայերը, հեռանելով ֆրանսիական կենցաղին, կորցրել են իրենց տոհմական, ազգային հատկանիշները, ընն խոսում մայրենի լեզվով: Երանք ոչինչ չունեն բուն հայ ժողովրդի հետ: «Ընդհանրապես կամչնան ազգային դրացում կրելու, ինչպես որ դու կամչնաս սունդ շուր կրելու»: «Մարտը ձեռքերով ու կնդուտ խղճով» այդ մարդիկ խորշում են անգամ իրենց ազգային անուններից. «Եսբապետը Քառչո, Մկրտիչը Բատիստ կըլլա հենա»:

Հակառակ յիբերալների ամբողջ աղմուկ-ազազակին հայ ազգության «միասնության» մասին, Պարոնյանը հայ չի համարում Պերա թաղամասում բնակվող այդ՝ այլասերված, օտարացած մարդկանց:

«Միմանք կկարծեն, թե Պերայի մեջ 2500 տուն կա. ըստդներ այ կան 1500 է Պերայի տուներուն թիվը... Զարիադանցություն, շափաղանցություն, շափաղանցություն, իմ կարծիքով հազիվ երեք տուն հայ կա Պերայի մեջ»:

Երգիծարանը Պերային հակադրում է Սամաթիա թաղամասը, որտեղ սպրտում էին գերազանցապես արհեստավորական խավերը՝ կոշիկակարներ, ատաղձագործներ, ձկնորսներ, հրկաթագործներ և այլն: Այս թաղի նկարագրության մեջ երևում է Պարոնյանի խոր գեմոկրատիզմը, համակրանքը գեպի աշխատավորները, որոնց անմիջական փոխհարաբերությունը միջանց հետ, սյարդ ու համեստ կյանքը, աշխատասիրությունը, ինտրիգաններից ու խարդախություններից հեռու մնալը, մի խոսքով՝ մարդկային ամենաազնիվ դժեքը գրավում են հեղինակի համակրությունը:

Պարոնյանի այս վերաբերմունքը երևում է հենց Սամաթիա թաղամասի սահմանների ճշտումից:

«Բաժնեկին մեզմե նաև անոնք, որք սորված են ծառա եմ-ի. հոս ամեն մարդ տեր է. վասնզի ամենքն այ իրենց աշխատությամբ և արհեստովը կապրին և, հետևաբար, պեչերու, էֆենտիններու ոտները չզիչու սյարտավոր չենա»:

Պերայի հարուստ հայերի դեմքին արհամարհանքով նայող երգիծարանը հպարտանում է Սամաթիայի «հաստաքազուկ ձկնորս ազգայիններով», երանց է համարում ազգի «շմարիտ» նեցուկը, մարդիկ, որոնք իրենց գրոշները խնայելով՝ պահում են իրենց դպրոցն ու աղքատախնամ ընկերությունը, առանց հարուստներին գիմելու:

Ն. Պարոնյանի մտանցումը հասարակական տարրեր խավերի նկատմամբ ցայտուն կերպով զբևեռված է «Մեծապատիվ մուրացիաներն» վիպակում:

Վիպակում առկա է խոշոր առևարական Արխաղոս ազան, մի ամբողջ խումբ հասարակական-գրական գործիչներ ջոցադրում են մանրաբուժական ինտելիգենցիային: Այնտեղ ներկայացված են նաև իրենց շարքուշ աշխատանքով սույր ու բռնակիրքները:

Հասարակական այս տարրեր խավերի նկատմամբ Պարոնյանը տարբեր մտանցում ունի, երբ որ բուրժուազիայի, վաճառականության նկատմամբ նրա վերաբերմունքը ժխտողական է: Այստեղ նա կիրառում է սատիրան:

Արխաղոսը թունտ տանություն ունի աշխատավորների նկատմամբ: Եթե աղքատների անուններն էլ տպվում են վերքերում, ապա ինքը չի ցանկանում նրանց անվան մոտ իր անունը տեսնել, եթե լուսանկարվելու սովորությունը հատուկ է նաև աղքատներին, ինքը չի ցանկանում լուսանկարվել: Նրա համար գերագույն հանույք է ծառաներին ձեռնելը, նրանց իր առջև դիվիդուդ կանգնած տեսնելը:

«Մեծապատիվ մուրացիաներին» մյուս հերոսներին կերտելիս Պարոնյանի նպատակն է եղել ցույց տալ նրանց աննախաձեռնի, որբույժ վիճակը Արխաղոս ազաների իշխած դարաշրջանում: Ինչպես ինքը՝ հեղինակն է խոստովանում, նրա նպատակն է քննադատել նրանց ոչ թե

ամեղադրելու նպատակով ազգային խմբագիրներն, հեղինակներն, բանաստեղծներն և այլնք, այլ սեփականացնել ապագա սերնդյան ժամանակին գրական մարդոց ողբալի կացությունը:

Այդ բոլոր, ամուրացկանները բուրժուական հասարակարգում խնդված, իրենց մարդկային ազնիվ գծերը կորցրած մարդիկ են, կամաղուրկ, շողոքորթ, հանոյակատար նրանք մի քանի գրոշի համար հրաժարվում են իրենց սեփական համոզմունքներից, իրենց վարձատրողների սխալ տեսակետները համարում ճշմարիտ:

Այս հատկանիշները ամուրացկաններից մեծ մասի համար ընդհանուր չի ելելով հանդերձ, նրանցից յուրաքանչյուրը դժպրված է իր անհատականության բնորոշ կողմերով, որով տխրահանացվում ու տարրերվում է մշտենբրից: Այսպես, խմբագրի մոտ Պարոնյանը ընդգծել է նրա արտակարգ շատախոսությունը, շողոքորթելու, խարնչու ձգուածը, համառությունը, հետևողականությունը՝ նպատակադրած քանի իրադարձելու խնդրում:

Բանաստեղծը այրի է ընկնում որպես Թեթևույիկ, անտաղանդ, սնամեջ ճառերի սիրահար մի շաղակրատ, սենտիմենտալ որսը հակամենքով: Հանձին «անմուսա» այդ բանաստեղծի. Պարոնյանը մեծ տաղանդով գծադրել է իր ապրած ժամանակաշրջանի համար այնքան տխրահան կան լիբերալ նողամարանությունը, որի նմանը նա ամեն օր լսում էր ազգային ժողովի նիստերում:

Անհատականացված են նաև մյուս հերոսները, մասնավորապես Մանուկ աղան, որը ինտելեկտնեցիայի շարքերի մեջ չի ելելով հանդերձ, վերջիվերջո նույն ամուրացկաններից է: Խորապես անալիտական Մանուկի կերպարի մեջ Պարոնյանը պատկերել է այն մարդկանց, որոնք, զուրկ որևէ հիմնական զբաղմունքից և ապրուստի միջոցներից, ապրում էին ժողովրդի հարվին, ազգային, քաղական գործերին միջամտելով, սաշտոնի վրա գտնվող մարդկանց համար կարիերա հարթելով, նրանց օժանդակությամբ յուրացնում էին քաղական սնդուկի պարունակությունը, ազգային գործերը դարձրած սպեկուլյացիայի առարկա՝ շրջում էին տեն-տուն, մտքեր նախապատրաստում, կարծիքներ փոխանակում:

Վեժնապատիվ մուրացկաններիս մեջ միայն բեռնակիրներն են, որ քուրոսվին չեն քննադատված, նրանք հանդես են բերված որպես վեճ ու ազնիվ հատկանիշներով օժտված մարդիկ: Հայաստանցի այդ աշխատասեր և ազնիվ մարդկանց մասին է, որ մեծ կրգիծաբանը դեռևս իր առաջին ստեղծագործության մեջ, «Անտամարույթն արևելյան» կոմեդիայում, գրել է.

«Անտոնց համար կիսսիմ, վստեղի Հույաստանի զավակունք են և հայրենիքը իր ազատության հույսը անտոնց բազուկներուն վրա դրած է, այն քաղուկներուն, որոնց այսօր տկարանալու վրա են»:

Ինչպե՞ս էր պատկերացնում ապուրա հասարակարգը մեծ կրգիծաբանը: Ինչպես 18—19-րդ րդ շատ պրոգրեսիվ մտածողներ, նա իր իդեալ հասարակարգը ներկայացրել է ուստպիական ձևով: Դա միանդամայն տարրեր է ուն հասարակարգից, որի մեջ սուրբ է մեծ կրգիծաբանը, և որը դժոխային պայմաններ էր ստեղծել աշխատավոր մարդու համար, որտեղ տիրություն էր քանությունը, մեկի բնահաճույքը որոշում էր միլիոնավոր մարդկանց բախալը:

Պարոնյանի երազած ապագա ուստպիական հասարակարգում մարդիկ ապրում են դեմոկրատական կարգերում, քամբողջ մարդիկ հասարակապետության մեջ են, այնտեղ չկա շատ մեծ, չկա հարուստ դասակարգի տիրապետությունը աղքատների վրա:

Հասարակարգում չկան նաև մարդկանց քնաչնդող պատերազմներ, մտավոր աշխատանքի անարդյունք շնն ծառայեցնում մարդկանց ոչնչացման համար, այլ այն ի սպաս են մարդկանց կարիքների բավարարմանը, այնտեղ, փոխտեսակ իրար փարատելու համար չկան քայրերի մտածելու, քամբողջ միտքերին, բոլոր հույսերին ու՛ր ազնիվ աղաք կրքով համար են օդատարծում:

Պարոնյանի պատկերացրած ապագա հասարակարգում բնական ըսված բանը պիտի վերաբերե:

Պարոնյանը չափառես է հայ ժողովրդի ապագայի նկատմամբ և կոչ է անում սովորենության, համբերության ու պայքարի: Նրան հատուկ շնն լայկանությունը, հոռետեսությունը: «Քերութուններու վրա չալի թերութուններու մեծագույնն է, խեղճության վրա արտասուք մահիկն՝ ապացուցանել է, թե սրլուն շունինք թափնուք, գրում է նա:

III

2. Պարոնյանի գրական ժառանգությունն նշանակալից մասն է կազմում նրա քաղաքական ստեղծանքները, որով նա մերկացրել է սուլթանական թյուրքիայի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը, եվրոպական սաղտնաբարձրների անմիջական Մերձավոր Արևելքում և հայ կղզյա-սլանդանական գաղտնաբարձրների հակաժողովրդական գործունեությունը:

Անհար է 2. Պարոնյանի քաղաքական ստեղծանքները ընդհանուր դժերով ծանոթանալու քաղաքական այն կարևոր իրադարձություններին, որոնք արտացոլված են Պարոնյանի այդ ստեղծանքներում:

1875 թ. սեպտեմբեր 18-ին սրբազան հրատարակ է դալիս ալապես կոչված սերնելյան հարցը, 1871 թ. թյուրքիայի դեմ ապստամբում են Ռոսիան և Հերցեգովինան: Նրանց հետևում են բուլղարները: Անգլիան ջանկատում է թյուրքիայի գերիշխանության տակ գտնվող բրիտանյա ժողովուրդների ազատագրական ձգտումները օգտագործել իր քաղաքական նպատակների համար և իր էրապանտիան տարածել Մերձավոր Արևելքում: Ռուսաստանը, հանդես է դալիս սլանդան ժողովուրդների պաշտպանությունում, ժողովուրդներ, որոնք դարևր շարունակ իրենց հույսը դրել էին ռուսական հաղթական գեներալ վրա:

Հայ իրականության մեջ նույնպես սկսվում են խմորումներ: Հայ բուրժուազիայի աչքից ուժեղացնում է կապը եվրոպական մեծ պետությունների հետ, իր հույսը դնելով նրանց միջամտության վրա: Թյուրքիայի լծի տակ տառապող բուն աշխատավոր ժողովուրդը և նրա իղձերն արտահայտող դեմոկրատական ինտելիգենցիան պայքարում են իրենց ազատությունը Ռուսաստանի, ռուս ժողովրդի միջոցով ներքին իրենց արևելահայ եղբայրակիցների հետ վերամիավորվելու համար:

Սկսվում են դիվանագիտական գաղտնի բանակցությունները թյուրքիայի և նրա եվրոպական տերերի միջև, որոնք նրան թելագրում են թյուրքիայում հաստատել սահմանադրական կարգեր և թղթի վրա հայտարարել բոլոր ազգերի հավասարություն, եղբայրություն, խոսքի, սեռի, խղճի, լինչքի ազատություն և այլն և դրանով էլ կանխել ազատագրական շարժումները: Երկուստեցվող այդ կոնստիտուցիայի բուն նպատակն էր, մի կողմից, սահմանադրական խոստումներով խաբել օրեցօր դարգացող և քաղաքական ուժ դարձող թյուրք բուրժուազիային և դրանով էլ կանխել հնարավոր պետական հեղաշրջումը, մյուս կողմից՝ խաբելով հպատակ ժողովուրդներին, մասնավորապես՝ պայքարի դուրս եկած հայ ժողովրդին, ավելորդ համարել Ռուսաստանի միջամտությունը հայկական հարցում:

Այս պայմաններում, դեռևս նոր զահ բարձրացած սուլթան Համիդը 1876 թ. դեկտեմբեր ամսին ձևականորեն ընդունում է երկուստեց թյուրքերի պարագլուխ Միդհատ փաշայի մշակած սահմանադրությունը և երկրում հռչակում կոնստիտուցիոն կարգեր:

Հայ բուրժուազիայի աչքից, որը մասիկ մասնակցություն է ունենում սահմանադրության տեղեկմանը, սկսում է թժրկահարել այն, «հայկական հարցը չուժված համարելու Ռուսացիոն

մամուլը բոլորում է հակառու քաղաքականությունը, սկզբնոր համարում մուսաւասանի միջամտությունը հայկական հարցում:

Անդլիայի դրոյումով թյուրքերն սկսում են իրենց պրովոկացիաները մուսաւասանի գեմ, մի բան, որը հակեցնում է ռուս-թյուրքական պատերազմին 1877 թ. գարնանը մուսաւասանը պատերազմ է հայտարարում թյուրքիային: մուսական բանակները առաջանում են մինչև Կարին, մյուս կողմից՝ մինչև Պուսի դաները և կանո առնում Ման-Ստեֆան արձանում՝ անառ-մանե ոգևորություն և խանդավառություն պատճառելով ամբողջ հայ ժողովրդին Սան-Ստեֆանոյում կնքվում է զաշնագիր, որտեղ հաստիչ հոգված է նվիրվում Հայաստանին:

մուսական ղեկի փաշուն հաղթանակը լրջորեն անհանգստացնում է Անդլիային, որն սկսում է իր գիմանագիտական խարդախ կամբիւացիաները: Նա զազտնի զաշնագիր է կնքում թյուրքիայի հետ, որի համաձայն, Կիւլբաս կղզին կաշառք ստանալով, իրատանում է պաշտպանել թյուրքիայի շահերը: թյուրքերը կիւլբասը դիտում են անդլիացիներին: Անգլիան, իր կողմը գրավելով Ամստրո-Հոնգարիային, պահանջում է վերանույն Սան-Ստեֆանոյի զաշնագիրը: 1878 թ. հրավիրվում է Բուլոնի կոնգրեսը, որտեղ Անդլիան, Գերմանիայի և մյուս ներուպական պետություններն աշակցություն, իր ցանկությունները թելադրում է մուսաւասանին: մուսական բանակները եւս են քաշվում Հայաստանից և Սան-Ստեֆանոյից:

Քաղաքական այս քայքայ իրադարձությունները օրր-օրին իր էջերում արտացոլում է Հ. Պարոնյանի «Թատրոնը», մուլտով 19-րդ դարի 70-ական թվականների ամենապարզիկից լինելով ամբողջ հայ իրականության մեջ:

Հ. Պարոնյանը արտահայտում էր գեմտիրատական այն խավերի արամադրությունները, որոնք օչ մի հույս չէին դնում օսմանյան սահմանադրության վրա:

Տեսնեսացես և ռադմականացես թույլ թյուրքիան գանվում էր կնքուպական պետություններին քացարձակ իշխանության տակ, շունք որն է ինքնուրույնություն, թյուրքիայի ոչ միայն քաղաքական-անասական, այլև անդամ ներքին ղեկավարման հարցերը լուծվում էին նվրուպական պետությունների պաշամնաներում, այդ պետությունների կ. Պուսի դեսպանատներում:

Մյուս կողմից, այդ սահմանադրությունը հռչակվում էր հենց այն շահագործող դասակարգի կողմից, որն ամենից առավել շահագրգռված էր նրա շարժագրվելով:

Այսպիսի պայմաններում, ցուտ Պարոնյանի, թյուրքիայում չէր կարող լինել ո՛չ խոսքի, ո՛չ գործի, ո՛չ կյանքի և ո՛չ էլ խղճի ազատություն, որոնք ցիտրք էին, նպասակ ունեին մուրքեցնելու աշխատավոր ժողովրդին և համողելու, որ ժողովուրդը հնուս մեա քաղաքական պայքարից:

Ասլթանական թյուրքիայի ներքին քաղաքականության թննադատությունը առավել հատուկությամբ դրսևորված է Պարոնյանի այն երկերում, որոնք մերկացնում են այսպես կոչված մանյան առաջին սահմանադրությունը և ցույց են տալիս նրա խարժքայական էությունը:

Պարոնյանը հոգված առ հոգված ներքել է այդ սահմանադրությունը:

Մյն ժամանակ, երբ ղեկեցին մամուլը, հնեվելով սահմանադրության 11-րդ հոգվածի վրա, համ էր խղճի, դավանական ազատության մասին, Պարոնյանը ղերում էր հետնյալ փաստը, խղճի ազատության կատարյալ բնագատում էր:

Կատարյալում թյուրքերը սիմբուկով եկեղեցի կմանն ու պատարադիշ քահանային մուրքեցնելով նկեղեցվույն մնլ տեղը կխաղցունենու Ահա դեպք մը, որուն հարատահարություն կհր կրնար տալ, որովհետև դորժին մնլ ո՛չ գանակոծություն կա, ո՛չ ալ սոյտնուսանգություն և ցիծություն:

Պամանյան այսպես կոչված սահմանադրության 17-րդ հոգվածով թյուրքիայում ժողովուրդները հռչակվում էին հավասար, միևնույն իրավունքներն ունեցող, իսկ ժողովրդի թյուրքիայի հղաատակների սեփականությունը հայտարարվում էր անձեռնմխե-

լի, սակայն առաջին մոլորակաբանը շարունակվում է հալածանքը հայերի նկատմամբ, իսկ դաժառնորդում հայ անգնն աշխատավորության նկատմամբ կիրառվում են քարաքոստական մեթոդներ՝ թալան, խոշտանգում, սպանություն: Մահմանադրության հալածանքը ընդամենը մի քանի ամիս անց՝ թյուրքերը քարաքոստաբար հարձակվում են Վանի հայերի վրա, թալանում յուր խանութները, խոշտանգում մարդկանց: Թյուրքական թերթերը, որոնք քարոզում էին, որ այլևս կյանքի և ինչքի ասպնդություն է լինելու, դրում են, թե հրդեհն է ոչնչացրել այդ հարստությունը:

Պարոնյանը նույն շուրջ այսպես է ներկայացնում իր ընթերցողներին, ըստ էության մերկացնելով սահմանադրության այդ հոդվածը ևս.

«Վաճառք սա քարաքոստ կրակին Վանա մեզ դորժած անիրավությունները, ամբողջ շուկան մոխիր դարձնելն Ետը շատ մը ապրանքներ առիք ծախելը և:

... Բայց, ինչ որ ալ ըլլա, վստահ եմք, որ Վանա քարեխնամ կառավարությունը ասանկ շարաքարո կրակները պիտի ձերբակալէ... Չեղբով ալ չըռնվիր, որ ձերբակալէ... ասանկ շարաքարո կրակները պիտի... պիտի բանտարկէ...»:

Թյուրքիայում տիրում էր ծայր սատիհան անարխիա: Թյուրքական քաղաքացուկները Հայաստանի միջինում դուր գյուղացիներին և աշխատավորներին տնտեսական այնպիսի ծանր վիճակի էին հասցրել, որ «հայաքնակ գյուղերուն մեջ գողնալու բան չի մնացել»: Պետությունը ոչ միայն չէր պատժում գողերին ու ավազակներին, այլև քաշալերում էր, մասնակից դառնում թալանին: Ամենամեծ գողերը Հայաստան ուղարկված թյուրք պաշտոնյաներն էին, նահանգապետները: Այդ բանը Պարոնյանը տվել է սրամիտ կերպով: Ավազակները ձերբակալել են մի նահանգապետի և մի քանի գյուղացիներ, — շարունակում է Պարոնյանը, — իրենց պաշտոնակիցը մերկացնելով՝ ըսած են անոր. մեզի գեմ միշտ գանդատներ կզոյժին և, Պոլիս, իսկ քեզի համար շնորհակալության նամակներ, միւլղեոս դու և մենք միեւնոյն արհեստը կզոյժենք տարբեր եղանակներով»:

Ցույց տալով պարբերական համահարակների ու սովի մատնված հայ գյուղացիության նկատմամբ սուլթանական կառավարության թշնամական վերաբերմունքը, Պարոնյանը դառն իրենիցով գրում էր.

«Փառք սալու ենք, որ թյուրքական բարեխնամ կառավարությունը շատ տարիներն հետևախառնած լինելով այս սովը, ազգու միջոցներ ձեռք առած է չուր հավատարիմ հպատակները անսթության վարժեցնելու»:

Տնտեսական ու քաղաքական նույնպիսի դրություն էր տիրում մայրաքաղաքում, որտեղ այդ ժամանակաշրջանում ապրում էին մոտ 250 հազար հայեր: Այստեղ էլ տիրապետում էր եռյն կամայականությունը, անարխիան, աշխատավորական հոծ մասսաների ծայր աստիճան աղքատությունն ու ընչարագացությունը: Պաշտոնական և անպաշտոն գողերի ոհմակները օրը ցերեկով կողոպտում, թալանում էին ժողովրդին: Գողերն ու մարդասպանները գործում էին ազատ, իսկ նրանց փոխարեն ձերբակալվում էին անմեղ մարդիկ՝ սկյաօր, — դրում է Պարոնյանը, — տասը գողություն տեղի ունեցավ և մեկ ձերբակալություն տեղի շունեցավ, միւլղեոս ուրիշ օրերը քառասուն ձերբակալություն կլինի, և մեկ գողություն չի լինիր... Բնդհանրապես անոնք միայն կպատժվին, որ գողություն չեն ընել, վասն զի, մայրաքաղաքիս մեջ մեծամասնությունը գողերու քով է, և սահմանադրական կառավարությունները, ինչպես հայտնի է, մեծամասնությամբ կորոզեն ամեն բան»:

Ը. Պարոնյանը սուր քննադատության է ենթարկել թյուրքական կառավարության ստորաքաղաք և շակեյական քաղաքականությունը եվրոպական պետությունների նկատմամբ, այն փաստը, որ սուլթանական կառավարությունը երկիրը ստրկական կոլոնիան մեջ էր դրել այդ սկստություններից: Քննադատելով թյուրք կառավարողների անճարակությունը, տգիտությունը, ուրի

հետևանքով նրանք տմեկ ինչի համար դիմում էին Գերմանիայի կամ Անգլիայի օգնությունը, Պարոնյանը գրում էր...

«Պատանակ աշակերտ պաշտոնյաներ բերելու Գերմանիային, ավելի լավ չի՞ լինիր, որ մեր քոլոր գործերը թիզմարք իշխանին հանձնենք»:

Թյուրքական պետությունը այն տասիճան էր կտրցրել իր տնտեսական և քաղաքական ինքնուրույնությունը, երկիրը այնպիսի աղքատություն էր հասցրել, որ անգամ իր պետական ապուրատում աշխատող մարզկանց և զինվորականներին չէր կարողանում սնելու տուր: Եր քննարկողներին հայտնելով այն լուրը, թե զոնե տոն օրերին պաշտոնյաներին սնելու տուր համար կառավարությունը սրտել է փոխառություն կատարել քանկերից, դրա պիմաց ուրպես նրաշխավորություն ներկայացնելով կիպրոս կղզուց ստացվելիք նկամուսները, Պարոնյանը գրում է. «ՍՊե վաճառական մր յուր գրողիքներուն և գործակատարներուն ամսականները վճարելու համար յուր կալվածները կրաշխավորություն ջուլց տար, անմիջապես յուր վարկը կր կորստենը և սնանկացայնելու թով կերթուր կը նստեր»:

Թյուրքիայի տնտեսական ու քաղաքական այդ կասուստությունիկ վիճակը Պարոնյանը առավել պատկերավոր ձևով է տվել հետևյալ տաղերով. «Մեր նրկրին շորս կողմը զգումներ կապելու է, որ կարողանա շուրին երևաք մնալ»:

Անկարկնելով Թյուրքական բուռնպետական լեծիմի ահաղորությունը, մի լեծիմ, քրտեզ մարդ արարածը ապրում է սրպես վանդակի մեջ բանտարկված տերան տնասուն, Պարոնյանը այդ երկիրը ընտրագրում էր որպես մեծ բանտ: Ընթերցողներին հայտնելով այն լուրը, թե Անթաթալայում մի շարք հայերի բանտարկել են, գրում է. «Տաճկաստանի մեջ քա՛նտ... բանտի մեջ բանտ»:

Այս է սուլթանական բուռնպետության ընդհանուր ընտրագիրը քստ Հակոբ Պարոնյանի ո՞րն է նրա առարկը, ի՞նչ էր է տնտում այս քոլորից:

Երկրի այդ զժրախտ վիճակի միակ ելրը նա համարում է սուլթանական կարգերի լիկվիդացիան: Խոսելով սնանկացող վաճառականների թվի օրեցօր մեծանալու, մայրաքաղաքում ամենուրեք խանութների վրա լիկվիդացիա քառը նրկայու մասին, Պարոնյանը գրում էր. «Կարող եմ քսել, թե միայն Բ. Գոան վրա լիֆիտախոն չէ գրված: Կավագույն չէ՞ր լիներ, եթե քաղաքայնությունը այդ յաթիրը ժողվել տար և մի մեծ յաթ կարել տայով նրա վրա ոսկիզօժ տապերով լիֆիտախոն ղներ և այդ յաթը իրքն գրողակ մայրաքաղաքիս գոնեքուն վրա պարզեր»:

Պարոնյանի վճիռը որոշակի է ու անողոր՝ սուլթանական բուռնպետական կարգերի լիկվիդացիա: Բայց ի՞նչ կանապարհով Այստեղ է, որ նա կանգ է առնում: Նրա ապրած էպուխայի հասարակական-քաղաքական կյանքի քարոջ պայմանները, սուլթանական բուռնպետական լեծիմի ահաղոր խառնությունը նրան հարավորություն չեն տվել կաշ անելու պաշարերի քնդգեմ բանապետական կարողերի: Բայց այն, ինչ տակ է Պարոնյանը, արտոնհայտությունն էր Թյուրքիայում ապրող ամբողջ աշխատավոր ժողովուրդների ճշմարիտ իղձերի ու ցանկությունների:

Հակոբ Պարոնյանի քաղաքական սատիրայի մեջ առանձնահատուկ տեղ է բռնում տնտեսական այն պայթույթը, որ մեծ նրդիծաբանը հաշրանդատական գիրքերից մղկ է նվազապես գաղութարարների դեմ՝ բացահայտելով քաղաքակրթության սնունդից հանդես կիող, խաղաղությունից խոսող այդ պետությունների թալանչական նպատակները, իսկ քաղաքակրթության նկատմամբ նրանց ցուցարկած դաղանային տեսությունը:

70-ական թվականների վերջերին Հ. Պարոնյանի կողմից եվրոպական զազուժարարների դեմ մղված պայքարը թելադրված էր հայ հասարակական կյանքը հուզող տեսնական և քաղաքական կարևոր հարցերով: Հայ բնակցիտն մամուլը, մասսաների ուղարկությունը ամեն կերպ հեռացնելով սոցիալական պայքարից, արդեւակելով բանապետական ուժի դեմ խմորվող մասսայական քաղաքական շարժումները, ծգտում էր հայ ժողովրդի փրկությունը կապել քաղաքական եվրոպական զազուժարարների հետ, ակտիվ բազաքական պայքարի փոխարեն որգեղելով դիվանագիտական կոմերիենացիաների հանապարհը:

Գեմեկրատական հոսանքը, արատհույանելով ուղիատաղոր ժողովրդի ցանկությունները, Հ. Պարոնյանի և այլ առաջավոր մտածողների դիտավորությունամբ ցույց էր տալիս այդ քաղաքականություն վնասակար էությունը և կոչ էր անում ինչ շտալ, որ բնակցիտն տարրերը ժողովրդի արգար իրավունքները վստահան եվրոպացիներին՝ ելնելով իրենց տեսնական, տեսարական շահերից:

Սուր քննադատություն ենթարկելով հայ էֆենդիների լսելնական թծանքը եվրոպական մեծ պետությունների նկատմամբ, Պարոնյանը ցույց էր տալիս, որ եվրոպական պետություններից ոչ մեկին չէ հետարբրում հայ ժողովրդի ո՛չ անցյալը և ո՛չ էլ ներկան: Նրանք այդ բոլորի մասին շաղակրատում են միայն իրենց տեսնական և քաղաքական էքսպանսիան՝ Մերձավոր Արևելքում ուժեղացնելու համար:

Պարոնյանը հետևողական կրթությունամբ ցած էր աճում զազուժարարների դիմակը, ցույց էր տալիս, որ այդ բոլոր յուղերն ու մարկիղներն ունեն մի ընդհանուր նպատակ՝ թալանել փոքր ժողովուրդներին:

Այն օրերին, երբ Կ. Պոլսի եվրոպական դեսպանները գումարում էին իրենց գնապանաժողովները, որոնք, իրր թե, ինչպես աղաարարում էր բուրժուական մամուլը, պիտի գրազվեն նաև հայկական հարցով, Պարոնյանը գրում էր.

«Կըսեի, ըսի, կըսեմ, և պիտի ըսեմ, — ամեն մարդ իր շահը կը նայի: Ընկցյալ օր մայրաքաղաքիս դեսպանները դարձյալ ժողով ըրին: Ինչ խոսեցան գնապանները հայտնի է, յուրաքանչյուրը յուր շահուն վրա խոսեցալու:

Իսկ մի այլ տեղ նա գրում է. «Երբ ձեռքս գրապանս կխոթեմ և ունայն դուրս կը քաշեմ, կըսեմ՝ բրիտանների վիճակը շատ դն է»:

Արևմտաեվրոպական պետությունների առանձին դիվանագետներին, պետական գործիչներին քննադատելով, Պարոնյանը երևան էր հանում կապիտալիստական թվյալ երկրի քաղաքական նկատառումները՝ կապված Արևելյան հարցի լուծման հետ: Այսպես, Գերմանիայի ասնձգությունները նա ցույց է տվել այսպիսի տողերով, «Քայլզ քանի մը ատենն ի վեր Բիզմարկ իշխանին ոտքն ընկեր, կաղաչե, որ միշամտություն մը ընե: Դուք գործին մեջ մտնաք նե, կըսե Քայլզ, խաղաղություն կըլլա, խըլաննիս:— Ի՛նչ կուտաք ինձի գործին միցամտելու համար, կը հարցնե իշխանը: Այս խոսքն կը հայտնվի, — շարունակում է Պարոնյանը, — որ էթե Բիզմարկ իշխանին հարչուրին տասը քամիսուն մը տանք, պիտի քարհհանի գործին մեջ մտնալուս:

Սույնպիսի դիպուկ տողերով նա մերկացրել է Անգլիայի քաղաքական ու տեսնական նկատառումները: Այդ միտքը Պարոնյանը հստակ կերպով արտահայտել է իրգ Բիկոնսֆիլդի ծալի ու նրա արձագանքի դիտարգում: Բիկոնսֆիլդը ասում է.

- Մինչև վերջը իմ դատս պիտի ուղարկանեմ:
- Պաշտպանեմ, — լավում է արձագանքը:
- Եթե հարկ ըլլա, պիտի պատերազմիմ:
- Եթե հարկ ըլլա պիտի պատերազմիմ:
- Արգարություն համար:

— Շահույզ համար, պատասխանեց արձագանքը:

Արևելքի ժողովուրդները բախտը իրենց քաղաքական էքսպանսիայի տարածմանը ծառայեցնող եվրոպական պետություններին մեզ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին առավել մեծ ակտիվություն հանգես էր բերում Անգլիան, որը ստրկացնելով և թալանելով բազմաթիվ ժողովուրդներ՝ միջազգային կյանքում ունեւ որոշակի ազդեցություն:

Անգլիան իր դադուժարարական ամբողջ ձեռնարկումները կատարում էր քրիստոնյա ժողովուրդներին փրկելու, նրանց լուսավորելու կնոճ մարդասիրական հասկացով, որոնք արձագանք էին դառնում նաև հայ լուսժողովական մամուլում:

Ահա թե ինչու Պարսեյանց առավել մեծ կրքոտությունը մերկացրել է անգլիական գիվուժագիտության խաղերը, որոնց առաջին զոհերից մեկը լինում էր հայ ժողովուրդը նա Անգլիայի այդ կնոճ դեկլարացիաները, ամարդասիրական շտաբը և նրա գործնական նկատառումները համեմատում էր սոստայելական երկիրեսանի Յանսոն հետ, որը մի երեսով ծիծաղում էր, մյուսով շաց լինում:

Անգլիայի այդ երկիրեսանի քաղաքականությանը հանդես էր դալիս առավել որոշակիությամբ անգլիական պաշտոնեներում և չիրկուտ մամուլում գիլանագիտական այս կամ այն խնդրին արված մեկնարկությունների ժամանակ, որոնք շարունակ փոխվում էին՝ հայած թե Անգլիայի ակտիսական և քաղաքական շահը ինչ էր պահանջում:

Մերկացնելով հայ սեակցիոն մամուլի աղմուկ-աղաղակը, որ եթե մվրոպայում, հատկապես Անգլիայում հասարակական կարծիք սակոճմի հայ ժողովրդի մասին, ապա այդ երկրները թրքոքական կառավարությունը կնարկագրեն բարեկամելու հայերի վիճակը, Պարսեյանը գրում էր, որ Անգլիայի գիվանագիտական շրջանակներում ստեղծված հասարակական կարծիքը ստան ճերթին արտահայտում է անգլիական կառավարության շահերը, եթե սեփական շահ կա, ապա այդ կարծիքը ամեն օր կարող է փոխվել: Անգլիո հասարակական կարծիքը իմ հովանոցին կը նմանի, — գրում էր Պարսեյանը, — հովը թի՛ մը սաստիկ փշելուն պես մյուս կողմը քառեա կորս, սորդինն որ շահ տեսնա, ան կողմը կը դառնա:

Այն ժամանակ, երբ հայ լիրերու մամուլը ներքոզներ էր հյտուում եվրոպական պետությունների հասցեին, մեծ հուշներ էր կատարում Քնուլին մեկնած հայ պատգամավորների հետ, որոնց, ցույց տալով հայ ժողովրդի համար գրա ընթած արգյունքը, գրում էր. «Թե սգասներում երևակայականը մեկդի նեռելով, իրականին դառնանք, սա սգուտը կը գանենք, առաջ գաղառներուն մեջ եթե սարին հարյուր հոգի կապտեննին, այսօր հազար կազաննին մյուս ալ մեծ սգուտ է անշուշտ անոնց, որք քաղմութենեն շեն ասործիր»:

Մվրոպական գաղուժարարների արհամարհանքը փսրք ժողովուրդների նկատմամբ, հատկապես հայ ժողովրդի շահերի ոտնահարումը Պարսեյանը քրանշելի ձևով նկարագրել է ՎՃրկություններուն քողոքայիրքդո վերնագրով Գեյլիստունում, որը այլապեսերեն պատկերում է վերստին Քեռլի կոնգրեսը: Մրշյունների կողմից ուղարկված պատգամավորները, այսինքն՝ հայ կառավարները, մվրոպայում արժանանում են քացարձակ արհամարհանքի: Նրանց նույն կնոճ թողնում ներկա լինելու կանգրնաի նիտներին: ԱՄրտոնություն կը արվի դռնեն դուրս Թոռի մը վրա և վիճարսնության վրա իրենց դիտողությունները, եթե ունին, ներկայացանին:

Եթե ժասնակիցներից մեկը, փիղը, որի միշոցով Պարսեյանը ակնարկում է Անգլիային, հարցի մասին տաում է.

«Քնուրությունն դուրկ ստանկ խնդրո մը վրա, որ կատակերդությունն նյութ միայն կարծիք հայտնելը իմ արժանապատվությանս կզիտլիս»:

Եթե թունտս ատելությամբ և արհամարհանքով են խոսում հայերի մասին Գերմանիայի ժողովուրդը է ընդլած եզան գիմակով, և եվրոպական մյուս գաղուժարարները:

Այդ պետությունների որոշումը այսպես կոչված «Հայկական հարցի» մասին, որը ձևակերպվեց Քեռլինի կոնգրեսի Տ1-րդ հոդվածում, սույնանկան կառավարության քարտեզաձև ցանկությանն էր հանձնում հայերի կյանքի ապահովությունը Քյուրթիայում, առաջարկելով եվրոպական պետությունների դեսպաններին՝ հետևել զրա կենսագործմանը:

Հայ ժողովրդի հասցեին կատարյալ ծաղր հանդիսացող այդ շարաքայտիկ հոդվածը ահա թե ինչպես էր հասկանում մեծ երդիծարանը.

«Ենկատի ունենալով, որ մրջյունները (այսինքն՝ հայերը) առանց զգալու իրենց տկարությանը և ուրիշներուն հասնելու քարի նախանձով առանկ պահանջումներ կընեն և ծաղր շարժելեն ուրիշ բանի շնն ծառայելը, ժողովս կորոշն մրջյուններուն սույն առաջարկությանը վրա կրկու շարաք խնդալալ:

Պարոնյանը նույնպիսի խստություն մը բննադատել է այդ դադուքարար պետությունների դեսպանների նիստերը Կ. Պոլսում, որոնք հայտնի են վեց տերությունների դեսպանաժողովների անունով: Ես գտնում էր, որ այդ դեսպանաժողովները, բացի ճաշկերույթից ու դիվանագիտական կոմբինացիաներից, որն է կոնկրետ խնդիր շնն կարող լուծելու Այնայիսի մի ժամանակ, երբ գաղափարում հարյուր հազարավոր հայեր էին կոտորվում, թալանվում, բռնաբարվում, դեսպանները զրազված էին իրենց պետությունների դիվանագիտական սակարկություններով, այն հարցով, թե երանցից որը պիտք է ամբողջությամբ կուլ տար Քյուրթիային: Դրա համար էլ այդ դեսպանաժողովների առաջին նիստում մի առաջարկություն է լինում, երկրորդ նիստում այդ առաջարկությունը կը մերժվի: Երրորդին մեջ այդ մերժումը կը մերժվի: Զորքորդին մեջ ինչու համար մերժվելուն պատճառները կը բացատրվին: Հինգերորդին մեջ այդ բացատրություններում մութ կետերը կը լուսավորվին: Վեցերորդին մեջ լուսավորյալ կետերը կը մթնան: Ահա թեզ վեց նիստ, որ մեկ նիստ չարժենալ:

Ըր ժամանակին փոքր ժողովուրդները վիճակը բարձրելը սպեկուլյացիայի առարկա դարձնող անձնավորություններից մեկն էլ եղել է Անդլիայի դիվանագետներից Փլադուտներ, որը մերթի հանդես էր դալիս բուլղար ժողովրդի քաղաքական շահերի պատուհանությամբ, նրանց մասին արատաանում էր հառեր, հրապարակում բրոշյուրներ, մերթ հանդես էր գալիս հայերի պաշտպանությամբ՝ հետագայում դեմագոգիկ կերպով հայտարարելով, թե օգնել հայերին, նշանակում է օգնել քաղաքակրթությանը: Երա այսպիսի գեմագոգիաները, կեղծ «հայասիրական» ելույթները օգտագործելով՝ հայ բուրժուազիան նրան ենթակայացնում էր որպես հայերի բարեկամ, «հայասեր»: Հայ բուրժուական մամուլը տասնյակ հոդվածներ է նվիրել նրան, անգամ նրա մասին գրվել են անանձին բրոշյուրներ, որոնց մեջ պարբարաբը քծնանքով դովերդվել է Դլադուտներ:

Հակոբ Պարոնյանը միանգամայն այլ կերպ է գնահատել այդ մարդու դիվանագիտական գործունեությունը, ցույց տալով, որ նրան ոչ թե հետաքրքրել է հայ, հույն և բուլղար ժողովուրդների ծանր վիճակը, այլ անդլիական կառավարության ու իր սեփական շահը:

«Անտվածք սիրես,— գրում է Պարոնյանը,— շիտակ դրույես, պարոն Կյադաթըն, սա բուլղարաց վրա հրատարակած տետրանկեղ քանի՞ հազար ոսկի վաստկեցար: Մի՛ պահեր ինձմե, համոզված եմ, որ ուշել ստակ կտրեցիր, սրովհետև եթե վնաս ըրած ըլլայիր, հիմա սո հոժաց ինգրույն վրա բուն մը գրեյու չկիր պատրաստվիր ... Պարոն Կյադաթըն, հունաց վրա գրեյիթզ գրն լմնցուր, ու հայաց վրա ալ բուն մը գրի: Ասկեց տեղեկություններ կուտամ քեդի, բայց բաժին մ'ալ ինձի տալու ետա:

Պարոնյանը անողոր կերպով մերկացրել է ամերիկյան միսիոնարների կատարած տխուր դերը հայ իրականության մեջ: Արևելքի ժողովուրդների մեջ քրիստոնեության պրոպագանդան անելու արտաքին շղարշի տակ բոտ էություն լուսնակալ-քաղաքական ուղխատակը կատարույ

միտինարների գործունեությունը ազատելով կրոնական շղարշից, ցույց է տվել միտինարների քաղաքական էությունը:

Մերկացնելով Պոլսում գործող ամերիկյան միտինարներին, Պարոնյանը գրում էր. «Չպիտի մտնեն արքայաւթյուն նահ անոնք, որ բռան փարայի կտրաղը հանուն տիրոջ կրկին զնով վաճառել կուզեն», և իր րաւոյականի մեջ խորհուրդ էր տալիս զգուշանալ թայն անձերեն, որ իրենց խաճվեն սուրբ դիրքով կծախենու:

«Ազգային շոշերում» Պարոնյանը իր սատիրայի ամբողջ ուժով մերկացրել է շահագործող զատկարգների ներկայացուցիչներին:

Այդ բանը ցայտուն կերպով երևում է ամիրաների, հարուստ վաճառականների և բարձրաստիճան հողէտրականների բնագատությունից:

Պարոնյանը ամիրաներին, հարուստ էֆենդիներին ներկայացնում է որպես իրենց ժողովրդի հետ ոչ մի անշուքյուն չունեցող կեղևիչներ:

Ամիրաները, որոնք ավելի շատ մտածում էին սիրենց ձեռքուն համար բարեկարգ օխտներն կառուցելու, քան սիրենց նրեխաներուն համար դպրոցներն ստեղծելու մասին, ունեին միայն մի ձգտում՝ Բ. Դուան աստիճաններով քարձրանալ դեպի սելտական պաշտոնները, բարձրանալ հայ ժողովրդին դաժանանելով և դաժանելով շահագործելով: Դրանք այն մարդիկ են, որոնք եթե աստիճան մը բարձրանան, հայերեն շխտուչու ուխտ կընեն, եթե սլատվանշան մ'այրենեն, հայերեն խոսողը անանչեն պատի մը վրա դաժնու շտի հառաջ կերթան, և եթե քիչ մալ բարձրանան, ազգային իրավունքները աճուրդի կհանեն, կարծելով, թե այս ընթացքով ավելի բարձր աստիճաններու կհասնելու:

Բնութագրական է Պարոնյանի «Ազգային շոշերի» այն հատվածը, որը վերաբերում է կատարած նրամյան ամիրային: Պարոնյանը իր ժխտողական վերաբերմունքը դեպի այդ ամիրաները հայտնաբերել է ոչ միայն պորտրետի գաղտնիարական բովանդակությամբ, այլև ձևի մեջ: Այնպես, որքան որ մյուս շոշերին նա հատկացնում է երեքից չորս էջ, նրամյանին հատկացնում է յոթը: Այնպես, որքան որ մեկը նվիրված է նրա սհասարակական գործունեությանը բնութագրմանը և հետևյալը է. «Մզկիթ մը շինած էս:

Այդ մի տողի մեջ երկուս է այլասերված, օտարացած ամիրայի սերտ կապը թյուրքական անկեղծիայի հետ:

Մենչոքս և նակցիտն մամուլը, շողորթիցով ամիրաներին, փորձում էր սքողել նրանց շահագործողական էությունը, համոզել միամիտ ընթերցողին, որ նրանք նյութական միջոցներ են իրենց իրենց խելիքի և կազմակերպչական ընդունակությունների շնորհիվ, Պարոնյանը ամիրաներին ներկայացնում է որպես աշխատավոր ժողովրդին կողոպտող ավազակներ:

Իրենցով մի ամիրայի մասին, որն իր ամբողջ կյանքում որևէ օգտակար աշխատանք չի արել, բայց Բաֆորի երկու ամիրին կառուցել է հոյակապ շենքեր, Պարոնյանը հարցնում է. «Ի՞նչ կառուցած է զանոնք, մի՞ հարցներ՝ հախշտակությամբ կառուցած է»: Ծվ ապա հարցնում է. «Ե՞վ այս դպրոցը մեծ հարգ ու պատիվ կվայելեն հասարակության մեջ, որ իրենց համար, շատ խելացի, շատ ճարպիկ մարդեր են, կանխավ պատրաստած են իրենց

Պարոնյանի դասակարգային ատելությունը աշխատավորների նկատմամբ Պարոնյանը հետևյալ տողերով. նրանց սովորությունն է քարհետավորի մը հետ այնպես խոսել, որ կվարժի կռանն երկաթին հետ: Նրանց համար քղապատարակի մը հետ խոսելը

ավանակի մը մըս հեծնելով Թրուսաղեմ մտնել էք, զիմքագրի մը բարե տալը անոր պատվանշան տալու շափ արժեք ունի իրենց ըսելու:

«Աղջկային շողերում» Պարոնյանը ժխտողական վերաբերմունք է հանդես բերել հայ եկեղեցու և հայ կղերի նկատմամբ, որը սմիայն որովայնի կծատուն և ազդասիրութիւնը միշտ յուր կոկորդի մեջ կփնտառէ:

Պարոնյանը այն կարծիքն է արտահայտում, որ հոգևորականութիւնը, որն է հանրագրու գործ շխտարելով, ապրում է ժողովրդի հաշվին ինչպես մակարտեթ, և որ այդ բոլոր վարդապետները, եպիսկոպոսները, օգտագործելով ժողովրդի նախասպաշարումներն ու սպիտութիւնը, իրենց ներկայացնելով որպես հոգու փրկիչներ, պնդեն իրենց ժողովրդյան վրա կը նստին և անոնց անտանելի բռն մը կը կրչան:

Անգրագասնալով Հայաստանում ծայր առած սովին, որի վերացման համար սուլթանական կառավարութիւնը ոչինչ չէր անում, իսկ հարստաները իրենց սմբարները ավելի ուժեղ էին փակում (որպեսզի հետագայում ավելի թանկ ծախեն իրենց ցորենը), Պարոնյանը շատ կոնկրետ առաջարկ էր անում.

«Մոզլայիներուն օգնելու համար նամբա մ'ալ նս կատաշարկեմ, այն է սովյալ դավաճներն հեռացնել այն մարդերը, որ շատ կուտեն, հետեւապես կատարակեմ, որ վանահայրերը Պոչիսկանշիին, մանավանդ Մամբրե եպիսկոպոսը, որ Մշո վանքը ամբողջ կերակուր:

Պարոնյանը, ինչպես իր ժամանակին Մ. Նալբանդյանը, հայ հոգևորականներին բնագատում է այն բանի համար, որ նրանք կուտարում են շահագործող դասակարգերի հասարակական պատվերը, օգտագործելով մամուլը, նկնդեցական ամբիոնները՝ փորձում են օրինակաւնացնել աշխատավոր մասսաների կեղծքումը:

Կղերա-Ֆեոդալական գաղափարախոսութիւնի դեմ Պարոնյանի մղած պայքարը սերտ կերպով կապվում է այն պայքարի հետ, որ 60-ական թվականներին մղում էր Մ. Նալբանդյանը ռեակցիոն այդ գաղափարախոսութիւնի դեմ:

Ուշագրաւ է, որ Մ. Նալբանդյանի գաղափարական հակառակորդները նաև Հ. Պարոնյանի հակառակորդներն են:

«Աղգային շողերի» այն դուրսները, որոնց մեջ առավել մեծ տաղանդով բնագատված է քրիստոնեական ռեակցիոն կրօնը, բացահայտված է հայ հոգևորականների հակաժողովրդական էութիւնը, նվիրված են ետրեն նարբիին և Տերոյենցին: Մրանցից առաջինին սուր քննադատութիւն է ենթարկել Նալբանդյանը իր «Հիշատակարանում» և «Աղջմխում», երկրորդին՝ «Քրաշափառ խայտապիութիւն» հրատարակութեան փայլուն երկում:

Այս երկու դործիչների մասին գրելիս Նալբանդյանին և Պարոնյանին զբաղեցրել են նույն հարցերը՝ այդ մարդկանց գաղափարախոսութիւնի հետադիմական վնասակար էութիւնի բացահայտումը և նրանց պերտ կուպը շահագործող դասակարգերի, թյուրքական կառավարութիւնի կամ օտարերկրյա գաղութարարներին հետ:

Տերոյենցը Պարոնյանի մտտ ներկայացրած է որպես միջնադարյան խաղաղամտութիւնի ներկայացուցիչ, քրիստոնեական սմննառնակցիոն գաղափարներ կրող մի անձնավորութիւն, որպես բօզնական Պետրոս առաքյալի... փաստարան դեբորա, որը «ամեն ճիգ կը թափեր դեբորա գոյութիւնն հաստատել յուր դոյութիւնը»:

Պարոնյանը ամբողջովին ժխտել և հասարակութիւնի համար վտանգավոր է համարել Տերոյենցի գրական ժառանգութիւնը, որտեղ հնդիմակը ձգտում էր ապացուցել դեբորա գոյութիւնը:

նք, պաշտպանում էր Հոռմի պապի իրավունքները, իսկ լեզվաբանական, քերականական գործերում ազավազում, ազնատում էր հայոց լեզուն:

Հասարակության արհամարհանքը դեպի Տերոյնցի նման աշխատությունները՝ Պարոնյանը նշել է նրա քերականական ձևաբանական մասին գրած հետևյալ սրամիտ նախադասությամբ. «Այս քերականության վերջին երկու մասերը արժանի չեղան լույս տեսնելու, բայց առաջինը մեծ, խիստ մեծ քննադատություն դատվ... նպարավաճառներին, սրտնք հիշյալ քերականությանը սովորեցան, թե ինչպես պանիրը կը փաթածի թուղթերու մեջ»:

Խորեն Նարբեյը ևս շահագործող դասակարգերին. ժառանգ, նրանց թնոզ, աշխատավոր ժողովրդի նկատմամբ ասելություններ լցված մի հոգևորական է, որի քննադատության տիպական գծերն են շահամոլությունը, կեղծավորությունը, երկերեսանիությունը, սենսիզուրանքայնությունը, խաբեությունը, սերբայությանությունը, հատկանիշներ, որոնց մեծ մասը իր ժամանակին սուր ծաղրի էր ենթարկել Մ. Նալբանդյանը իր «Աղյճիք» աշխատության մեջ: Նարբեյը նույնպես, ինչպես Տերոյնցը, սերտ կերպով կապված է հարուստների հետ, սողում է նրանց առաջ՝ մի քանի օսկի ստանալու համար: Նրա արտասանած դամբանականներում, գրում է Պարոնյանը, «մեկ ոսկի տվող մեռյալը քարեխրա կըլլար. կրկու դրկողը քարեխրա և թիչ մ'ալ աղղասեր կհռչակվի. երեք նվիրողը ազնիվ սրտով և վեճձ զգայուններով կզարգարմիք. չորս համրողը հանրածանոթ աղկատեր կը ձանուցանվի. հինգ տվողն կենդանության համանակ այնքան զաղտնի ողորմություն տված կըլլար տղաբաններուն, որ մարդ տեսած չլրջար, հայրենյաց քարերարը կը հորջարվերու նվ գրանք այն մարդիկ են, որոնք իրենց կենդանության ժամանակ ազգը մուսնած են իրենց շահուն համար, կամ եկեղեցվուն զանձանալն ստակ գողցած են»:

Նարբեյի երկերեսանիությունը, կեղծավորությունը, հասարակությանը որպես ազնիվ, բարասկան, վեհանձն մի հոգևորական ներկայանալով՝ դադարի հանապարհներով այլանդակ անբարոյական կյանք վարելը Պարոնյանը տվել է հետևյալ բնորոշ առգերով. նա «օր մը աշխարհ վեր առնելով կենան մը երես չի նայեր... բազմության մեջ Փռվանք տվելցինը, թե մե՞նք մը տեսնվելու կասկած կամ երկյուղ չունեցած ասենն աչ չի նայեր կիներու... եթե ծեր ունային»:

Այս հոգևորականի բարոյական կերպարն ամբողջացնում է Պարոնյանը՝ բնագծելով նրա «արհեստ անկողքունքայնությունը, սկզբունքները որպես սայրանք ծախելու նրա սովոր»:

Իր ժամանակին Մ. Նալբանդյանը, խիստ քննադատության ենթարկելով Նարբեյի ինքնուրույն և թարգմանական գրականությունը, «որի յուրարածյալը սողից փշում է միտակական լույս, դրանք համարել է «չառ վնասակար» հայ երկրաստարգության համար, իսկ դրանք «մի խրթին լեզուն՝ ամի հին, մեռած լեզու, որ կորուսել էր յուր իրավունքը քննարկան անտրամ»:

Պարոնյանը դատում է, որ Նալբեյի ստեղծագործությունները սահասարակ չարժանիք մտքի դառնալուստ:

Նալբանդյանից հետո հայ լիբերալիզմի շարժախիչ բնույթատվությունը տվել է Հակոբ Պարոնյանը, բացահայտելով լիբերալներին կեղծ հայրենասիրական հասկերի սոց անանկությունը: Պարոնյանը խոստովանում էր, որ սովորելով եվրոպական երկրներում, մասնավորապես Բեռլինում կամ Գերմանիայում, վերագրանում էին հայ իրականության, ձևաբանական լույսը նպատակին էր հիշողական տվյալ երկրի քաղաքականության ու կուլտուրային լույսը: Պարոնյանը քննադատականով սփրկելու Հայաստանը նրանք Հայաստանի, հայ ժողովրդի համարում էին ստանդ հանաչելու: աչ իրականությունը, ստանդ հանաչըրբվելու... անտեսական վեճակով:

կիբերաշնորհի նման գործունեությունը ծաղրել է Պարոնյանը «Ազգային շոքեր» շարքում Գր. Արծրունու և Ն. Թուսինյանի մասին գրած պորտրետներում:

Առաջադիմությունից, լուսավորությունից խոսող սրտը լիբերալ գործիչներ գործնականում վարում էին ռեակցիոն քաղաքականություն:

«Առաջդիմություն կը պոռանք և ետ կերթանք, յույս կը պուանք և դեպի խավար կերթանք: Ապագա կըսենք և դեպի անցյալը կը վազենք», գրում է Պարոնյանը՝ ակնարկելով բուրժուական մամուլի ազմուկ-աղաղակին:

Պարոնյանը դիպուկ տողերով բնութագրել է պոչաճայ էֆենդիների սերտ կապը սուլթանական կառավարության հետ: Նա անխնա՝ մերկացրել, ոչնչացնող ծաղրի է ենթարկել լիբերալ այն խմբադիրներին, որոնք, եթե փող ստանան, հաճույքով սերկու անգամ երկուքը հինգ կը ներկայացնեն, վանմահայլ, բարձրապատիվ անականներով կը կոչեն՝ երբ մեկը հաճի կես կանգուն քաղմիր եվիրել իրենցս:

Ռեակցիոն խմբադիրներից մեկի անակրունքայնությունը Պարոնյանը ծաղրել է հետևյալ քնորոշ տողերով. «Այսօրվան պաշտպանած սկզբունքը հետևյալ օրը կը հարվածեր և վաղվան պաշտպանելիք սկզբունքը օր մը առաջ կը հարվածեր... Իր նպատակին հասնելու համար միևնույն խնդրույն մեջ այնքան կարծիք կը փոխեր, որչափ որ կայարան կը փոխել Լոնդոնի շոգեկառքը Պոլիս հասնելու համար... Յգան ախրան շուտ սկսավ փոխել յուր կարծիքները, որ քնթերցողը ալ նունեն շկրցավ հասնիլ: Անոթի ըլլար են՝ ժողովրդական էր, պատառ մը հաց ուտելու պես՝ միայն տական կգտնար»:

Այսպիսի ոչնչացնող և ժխտողական դիրք գրավելով հայ ռեակցիոն մամուլի և մամուլի գործիչների նկատմամբ, Պարոնյանը, բնականաբար, չէր կարող հանդուրժել, որ հայ ժողովրդի հոգևոր սնունդը կազմեն ռեակցիոն դադափարախոսությունը տողորված, անկումայնություն, հուսահատություն բերող գրվածքները: Նա դիպուկ կներպով այդպիսի մարդկանցից մեկի մասին գրում էր, սիրելի մատենագիր շատ ծառայած է ազգին, չհրատարակելով յուր երկասիրությունները:

IV

2. Պարոնյանի գեղարվեստական ստեղծագործությունների խոր դեմոկրատիզմը, ժողովրդայնությունը չէ միայն, որ ապահովել են դրանց մնայուն տեղը հայ կյանքի գրականության մեջ:

Նրա երկերում դադափարական այդ առողջ նպատակասուցությունը սերտորեն զուգորդվում է գեղարվեստական այնպիսի քաջառիկ արժանիքների հետ, որոնք Պարոնյանին իրավամբ դարձնում են համաշխարհային երգիծական գրականության անանավոր ներկայացուցիչներից մեկը:

2. Պարոնյանի գրականագիտական-գեղարվեստական հայացքները օրգանապես կապվում են Մ. Նալբանդյանի էսթետիկական ըմբռնումների հետ: Թե՛ Նալբանդյանի և թե՛ Պարոնյանի մոտ արվեստը ամենից առաջ ծառայում է մարդուն, նպատակ ունի նպաստել նրա կյանքի բարձրագույնը: Այն գրականությունը, արվեստը, որոնք չեն նպաստում աշխատավոր ժողովրդի մտավոր զարգացմանը, չեն համապատասխանում նրա դասակարգային պահանջներին, դատապարտելի են ու մերժելի:

Որպեսզի գրականությունը ծառայի ժողովրդին, պետք է հարստատորեն և մեծ տաղանդով արտացոլի հասարակական կյանքը, իրական հարաբերությունները և իր վճիռը կայացնել նրանց նկատմամբ: Այս է և՛ Նալբանդյանի, և՛ Պարոնյանի պահանջը:

Պարոնյանի գրականագիտական ըմբռնումները, գրականության զարգացման նրա տեսու-

Քյուրեր հասակ կերպով շարագրված են հայ ռոմանտիկ վիպասանուհի Արրուհի Տյուսարի «Մայր-տառ» վեպի քննադատությունը նվիրված ընդարձակ աշխատության և վերջապես Մերենցի էր-կերի քննադատության մեջ:

Պարոնյանը ամենից շատ բննադատում է ռոմանտիկ հեղինակներին կողմից կեղծ սխալա-ցիտներ, մարդկային փոխհարաբերություններ և հոգեվիճակներ ստեղծելը: Նա քննիցս ընդ-գծում է, թե այն գրականությունը, որը չի համոզում ընթերցողին, չի հուզում նրան, մաս-նակից չի գարծնում իր հերոսների վշտին և սրտխառնոցները, այդպիսի գրականությունը որևէ շահով չի կարող ազդել ընթերցողի վրա: Հեղինակի սուսցին պարտականությունն է իր նկարագրած նույնը ներկայացնել այնպես, որ ընթերցողը հավատա նրա խոսքերին, հա-վատա, որ այդպիսի դեպք կատարվել է կամ կարող է կատարվել, որից հետո արդեն նա կշահանված կարող է հետևել վեպին: «Մայր» կը հուզվի այն անսարսնական,— գրում է Պարոն-յանը,— որոնց կը հավատա, և հեղինակը նյն կուզե, որ յուր գործը ազդեցություն ունենա, սիրտերն ու միտքերը հուզե, նախ և առաջ պարտավոր է ամեն հետաքրքիր և նույնիսկ անհետ-միջոցներ ձեռք առնել հավատացնելու համար, թե ժողովրդական կյանքին քաղված դեպքի մը նկարագրերն է այդ նրկատիրությունը:

Իսկ որպեսզի հեղինակը կարողանա այդ անել, հավատացնել իր ընթերցողներին, համոզել նրան, պետք է ունենա կյանքի հանաչողություն, այդ կյանքի սխալական կողմը իր մանրուք-ներին մեջ անգամ տեսնելու կարողություն և տաղանդ:

Հ. Պարոնյանին գրազնցնող գրականագիտական հարցերից մեկն էլ նշել է գրականու-թյան մեջ ազդու չին հատկանիշների քայքայումն անհրաժեշտությունը: Նա արքուն անողո-թություններ քննադատել է Պերսի Քալամասի այլուստրված, օտարացած հայերին և նրանց չի հաշվել հայ ժողովրդի մեջ, նույնիսկ խատրեն բննադատել է այն գրողներին, որոնք, օգտագոր-ծելով հանգերը հայերեն լեզուն, գրական հրապարակը ողողում էին այնպիսի գրականությամբ, որը կապված չէր հայ իրականության հետ: Այդպիսի գրողներից էին Ծ. Տեմիրճիբաշյանը, Խ. Կոթարյանը և ուրիշներ, որոնց ստեղծագործությունները ֆրանսիական կյանքի ու կենցաղի պատճենահանումներն էին հայերեն լեզվով և հայկական անուններով:

Հայ իրականությանը, անտեսական ու կուլտուրական կյանքին անտեսյակ այդ մարդիկ նրանց մտքի սեանկությունը փորձում էին ծածկել օտար հեղինակներից կատարված անտեղի-մեջդերումներով: Գրանցից, օրինակ, միտով քանաստեղծ Ծ. Տեմիրճիբաշյանի մասին Հ. Պար-ոնյանը գրում է.

«Ներքեմն ինքը իրօսած ասեն ի թիսն ալ խոսքի մեջ կը նեւոյի: Մա խոսքը չլմնցուցած, վիկ-տոր Հյուգո, Վոլտեր, Լամարտին և ուրիշ հարյուրավոր հեղինակներ կուզան խոսքի մեջ կը խառնվին, այնպես որ ընթերցողը կտրտվի ըսել, «կամ սմեկը ալ չտեսի, կամ մեկին մեկին կտեսնի», որ հասկանալու էնչու համար մտքին ուղղությունը դեմ ապստամբի և ընթերցողները կտրտվի, «Ստո՛ճ», շիտակ համբազ գնա, ինչ կա սմեն բալլամտրի մեկ հեղինակի գրածով առնելու»:

Վերջով առաջին երեսուցամյաններից մեկը Պարոնյանը համարել է գեղարվեստական գրական արտահայտչական միջոցների ու սյանկիրների բնականությունը, համոզու-թյանը իրական լինելը՝ վերամբարե, հոգում ոճը, գրական սեփեթանքը, որոնք սխ-ալակ են: հասարակական կյանքում, բայց օրատորեն օգտագործվում են ռոմանտիկ հեղինակների կողմից, ընթերցողի մեջ ոչ մի դրացում, վերաբերմունք չեն առաջացնում զնախ-նային կյանքը:

Վերջի վերջի թերություններ նշելով Տյուսարի, Մերենցի և այլ վիպասանների մաս, Պար-ոնյանը ցատուժով հարցնում է այդ մարդկանց, թե ով է ստել նրանց, որ իրա-նական իրականության մեջ ներկայացնելը, մարդկանց բնական խոսակցությունը վերաբա-րանում է:

դրելը անվեր գծվար է, քան կնդծ ու շինծու նոսոմ ոնը, ով է ասել, գրում է նա, որ բազմիք գծվար է մեկու մը պատկերը հշտությամբ նկարելը, քան թե երևակայությամբ անրնական պատկեր մը գծելը»:

Պաշտպանելով լեզվական ռեալիզմը, այն, որ հեղինակը իր ընթերցողներին հետ պետք է խոսի ամենապարզ, հասկանալի ու մատչելի լեզվով, Պարոնյանը սուր քննադատության է ենթարկել այն գրողներին, որոնք իրենց անկարողութիւնը փորձել են ծածկել հայոց լեզվի բառապաշարը լարաշահելով, իրենց ստեղծագործութիւններում բառեր շաղ տալով, հաճախ իրենց տաղաչափութիւնը տեղը բերելու համար աղավաղելով ու աղճատելով այդ բառերը, փոխելով նրանց իմաստը «Փափիկ, Լուսին, սրինգ, մարդադետին, սոխակ, մանազանգ կուսիկ իրարու ձեռք կը հափշտակվին և կերթան մտնել ամեն ոտանավորներու մեջ»:

Մեծ երգիծաբանը անտաղանդ այդ բանաստեղծներին համարել է «խոսքի վարսավիրներ», «խառարարութիւն ուսած, գրականությամբ զբաղվող» մարդիկ. այդպիսի գրողը ասողինն, անդինն խոսքի հավաքելով, ղանոնը կը ստնտրն, կկոկե, անուշաբույր յուզերով կօծե և հրապարակ կհանն և երկու տողով հասկնալի բան մը յուր գրչին տակ երկու էջի մեջ անհասկնալի կըլլատ:

Ն. Պարոնյանի կարծիքով, գրական նման խոտանի դեմ պայքարելու սուղին նախապայմանը նման երկերի սուր, ոչնչացնող քննադատութիւնն է, այնպիսի անողոք քննադատութիւն, որը խաչառ հրապարակից սրբի ժողովրդի համար անօգտակար, նրան ապակողմնորոշող և գեղարվեստական հաճույք չպատճառող ստեղծագործութիւնները:

«Ձեռն տնտած քննադատ մը,— գրել է Պարոնյանը,— որ աղեղ հրատարակության մը կոկորդեն բոնե, սղմե և սպաննե զայն... Ո՛ր, պարոն քննադատներ, ո՛ր, իրավունք չունիք սպաննեցն՝ ք աղեղ գործերը և վատահ եղեր, որ պիտի գեղեցկանան անոնք»:

Պարոնյանը իր բազմամանր ստեղծագործությամբ տվել է գրական ռեալիզմի ամենափայլուն օրինակը: Ռեալիզմը նրա ստեղծագործության հիմնական հատկանիշն է: Նրա ամենափոքր, անգամ երկտողանի արտահայտության կամ դիալոգի մեջ գրանորվում է հասարակական կյանքի և հարաբերութիւնների նանաչման, ընկալման արտասովոր մեծ կարողութիւն: Նրա գրչին անհարազատ է ռեալիզմից կատարվող ամենաանկշան շեղումը, անհարազատ է ոչ միայն կնդծ, անրնական, մտացածին, երևակայական որևէ նկարագրութիւն, այլև որևէ ավելորդ շաղակրատում, գրական սեթեթեանք ու պննտի:

Անողջ ու անմիջական ծիծաղը, որը Պարոնյանի ստեղծագործության ամենահիմնական հատկանիշներից մեկն է, պայմանավորված է խորասուս իրական, ռեալ փոխհարաբերութիւնների ամենաբնորոշ հատկանիշների վարպետ ընկալումով ու երգիծական բազմազան հնարներով մատուցմամբ: Այդպիսի բազմազան հնարների նա դիմում է ամեն քայլափոխում, միշտ գաննելով միմյանցից ուժեղ, տպավորիչ, իրենց հիմքում դարձյալ ռեալիստական սրամիտ համեմատութիւններ, աֆորիզմներ, պատկերներ:

Անգումբութիւնը, խոսքի հակիրճութիւնը և իմաստի մեծութիւնը, ընդհանրացնող էությունը պարոնյանական աֆորիզմների ամենամեծ արժանիքներն են, որոնք միաժամանակ դարձնում են դրանք ինքնաախպ ու մնայուն ամբողջութիւններ:

«Տանկատանի մեջ բանտ... բանտի մեջ բանտ...
Անհար է ավելի դիպուկ, միաժամանակ տիպական մի բնութագրում ժողովուրդների բանա հանդիսացող բարբարոսական թյուրթիայի համար, թան այս սեղմ տողը:

Պարոնյանի արտահայտչական միջոցների հիմնական դիմարանը ժողովուրդն է։ Նա ժողովրդին է դիմում յուրաքանչյուր քայլում, նրա ստեղծած սրամիտ, սեղմ առածներով հիմնականում իր միտքը։

Հիպերբոլան, որ ժողովրդական ստեղծագործության էական հատկանիշներից մեկն է, նախ առավել տպավորիչ է դարձնում նկարագրվող երևույթը, իր ուրույն տեղն ունի Պարոնյանի ստեղծագործության մեջ։ Իրական կյանքում պոչուսիյուն ունեցող երևույթը առավել ևս անգլոբնիտ, ընթերցողին հասցնելու նպատակով, Պարոնյանը շարժականում է նրա այն հատկանիշները, որոնք, չիտխելով տվյալ երևույթի համար ընտրողը, նպաստում են դրա ընդգծմանը։ Օրինակ, ցանկանալով այն միտքը շեշտել, որ Պերտ Բազամասի մեղչականական ընտանիքներում համարյա օրվա մեծ մասը անց են կացնում արգելադրվի սեղանի մոտ, նա գրում է. «Երկական օձեր ինքզինքը բուրբուրվին հայելիներուն տված է. ժամերով, օրերով, շաբաթներով, ամիսներով, ասարիներով և դարերով հայելիներու առջև կը կանգնի և ինքզինքը կը զննեցկացունեն»։

Պարոնյանի ունակումն ընտրող կողմերից մեկն է ներկայացվող, մատուցվող օբյեկտի արժեքի կողմերի նկարագրությունը, առանց նախադասարարի սուրբ տալու Այս քանից նկատելի Պարոնյանի ոչ միայն դուրս-դուրսը աշխատանքներում, օրինակ՝ «Անգլացին չոչերում», «Մեղապատիվ մտրացիաներում» կամ «Պաղատասար աղբար» կոմեդիայում, որտեղ հերոսները ներկայացված են նկարչական Բանձր ու վառ գույներով, այլև Պարոնյանի սիրած հիմնական սուրբ հանդիսացող մանր նուրբներում, ակնարկներում։

2. Պարոնյանը մեծ տաղանդով, երգիծական բնորոշ սյաակներներով է ավելի իր ներառացրած հերոսների ներքին, հոգնական հատկանիշները, ընտրություն տիպական կողմերը։ Այդ բանը առավել մեծ վարպետությամբ արված է «Անգլացին չոչերում», որտեղ ամեն մի իր կյանքի հիմնական գծերի շարադրումից հետո Պարոնյանը իր երգիծական սրբարներ վերաբերում է տվյալ չոչի ընտրություն համար հատկանշական գիմագծային կամ այլ ընտրություններով։

Օրինակ դրանցից մի քանիսը։ Ստ. Ասլանյանի մասին՝ «Ամեն անգամ որ անասծ նմ զիները օրտախանական ժողովուրտանական ստանական անտախ վրա, կարծած կմ, քե լուծողական դեղ չի է, որ մուտ է յուր արդյունքը ցցունելու»։ 2. Շիշմանյանի մասին՝ «Ամենպիսի գեմք մը որ կարծես փոկպառ կուզե և շիրնար»։ 2. Մերեմեդուլի մասին՝ «Ըսկ երբ դեմքը վեր չի կը ներկայացնե այն մարդուն զեմքը, որ կըզի չոչեմազուն հասնելու համար վաղելեն իր երբ մեկ ոտն շոգենավին մեջ պիտի դնե, շոգենավը սուլելով կը մեկնի»։ Վաստիկանի դարձվ Անտոն Հասունյանի մասին՝ «Ընտ կը վերջանա կենսագրությունն այն մարդուն, որուն օր մը պզտիկ տղա մը տուննելով վախցած է և մինչև այսօր կուլա»։

Պարոնյանի մուտ վակադային ռեպլիկաներն անգամ հետապնդում են մի նպատակ՝ վերաբերյալ անձնագործության կամ դեպքի համար տիպական սրն է կողմ։ Օրինակ, ընտրություն ընտրությունական նրբախոսանի ընտրություն գծերը, Պարոնյանը գրում է, որ նրա ընտրություն է զիտասած ժամանակ երբեմն քանի մը քալ առնել դեպի ձախ, երբեմն դեպի ձախ շարունակում է. «Վերջերս կարծիքներն ալ ռաքերուն օրինակին հետեկցան նրբախոսան ժողովուրդ մեջ»։

Սրբում է 2. Պարոնյանի ստեղծագործությունների զննարվեստական արժանիքները է նկատի ունենալ դերադանցապես նրա այն երկերը, որոնք հնդիմակի նմատարար լավ մշակվել են։ Ընդ խոսք, որ մեծ երգիծարանը, գտնվելով ամեն ժողովրդի պարբերական լցնելու, ազգային-կրոնական վեճերին օրը-օրին արձայանելու արժանի տակ, գրել է ռազմաթիվ ֆելետոններ, ակնարկներ, որոնց վրա նկատելի է Պարոնյանի կնիքը, որոնք հաճախ հեռանում են երգիծական ժանրից, գտնվում են ընտրություն, անշուշտ միշտ մեղավ խոշոր զեմոկրատ գրողի քաղաքական գաղա-

նանցին հարազատ գործերը նյութիսի մակերեսայնութիամբ են գրված մասնավորապես ազգային ժողովի նիստերի նկարագրութիւնները, որոնք, հաճախ առկայծելով հանդերձ հեղինակի խոշոր տաղանդի ցոլքերը, պարունակելով հանդերձ սրամիտ, դիպուկ բնութագրումներ, ահորիզմներ, ամբողջութիամբ վերցրած զիջում են Պարոնյանի ծանոթ երկերին և սպարունակում են բազմաթիվ կրկնութիւններ:

* * *

Հ. Պարոնյանը մեռավ իր ստեղծագործական հասունութիւն ամենաբեղմնավոր շրջանում: Ըստ էութեան դարաշրջանի հասարակական-քաղաքական դասան պայմաններն էին, որ ժամանակից շուտ նրան իջեցրին գերեզման:

Պարոնյանի ծաղրած շոքերը դամբանականներ խոսեցին նրա դազադի վրա, Թախնցին կոկորդիլոսի արցունքներ, բայց ներքնապես ուրախացան, որ ազատվեցին սյուպիսի մի վտանգավոր հակառակորդից: Այս աշխարհում մտաշուք մեծ նրգիծարանը երկար ժամանակի Սուլթանական Թյուրքիայում, 1880 թվականից, այսինքն՝ «Ազգային շոքերի» տպագրութիւն ընդհատվելուց հետո ամբողջ 30 տարի, Պարոնյանից լույս չի տեսել Թեկուզ մի փոքրիկ հատոր: Դրանից հետո եղել են մի քանի սնիխում հրատարակութիւններ:

Պարոնյանի երկերի հրատարակութիւն գործը համեմատաբար ավելի բարձրը վիճակում է եղել Կովկասում, որտեղ նրա «Ազգային շոքերը» 30-ական թվականներին արժանացել է երկու տարբեր հրատարակութիւն, ձեռնարկվել է Պարոնյանի երկերի ժողովածուի լույս ընծայմանը, հրատարակվել են մի շարք երկեր և այլն: Սակայն, ինչպես արեւմտահայ իրականութիւն մեք, Կովկասում էլ այդ բոլորը կատարվել է պատահական կերպով, քմահան կրճատումներով:

Միայն Սովետական իշխանութիւն տարիներին է, որ Պարոնյանը գնահատվեց ըստ արժանիւնն, ծրագրված ու տեւական աշխատանք կատարվեց Հ. Պարոնյանի ստեղծագործութիւն հրատարակութիւն ուղղութիւնամբ. նրա մի շարք երկերի մեծ տիրածով լույս ընծայումից բացի, Պարոնյանի թողած գրական ժառանգութիւնն ղգալի մասը լույս է ընծայվել 11 հատորով:

Սովետական տարիներին Հ. Պարոնյանի երկերը Թարգմանվել և մեծ տիրածով լույս են տեսել նաև Ռուսերեն և սովետական այլ լեզուներով: Պարոնյանի մասին գրվել են աշխատութիւններ, այդ թվում պրոֆ. Ա. Տերտերյանի «Հ. Պարոնյանի գեղարվեստական հույացքները» արժեքավոր աշխատութիւնը:

Հ. Պարոնյանի ստեղծագործութիւնները, իրենց գեղարվեստական խոշոր արժանիքներով և առաջավոր գաղափարական բովանդակութիւնամբ, ոչ միայն իրենց արժանի տեղն ունեն հայ կուսակ գրականութիւն հարուստ գանձարանում, այլև նրանցից առավել նշանավորները իրավամբ կարող են դասվել համաշխարհային երգիծական գրականութիւն լավագույն նմուշների շարքում: